

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

ГОРЕ І РАДІСТЬ У ШЕВЧЕНКОВОМУ ЖИТТІ

Біографічний нарис

ФІЛЯДЕЛЬФІЯ — 1962

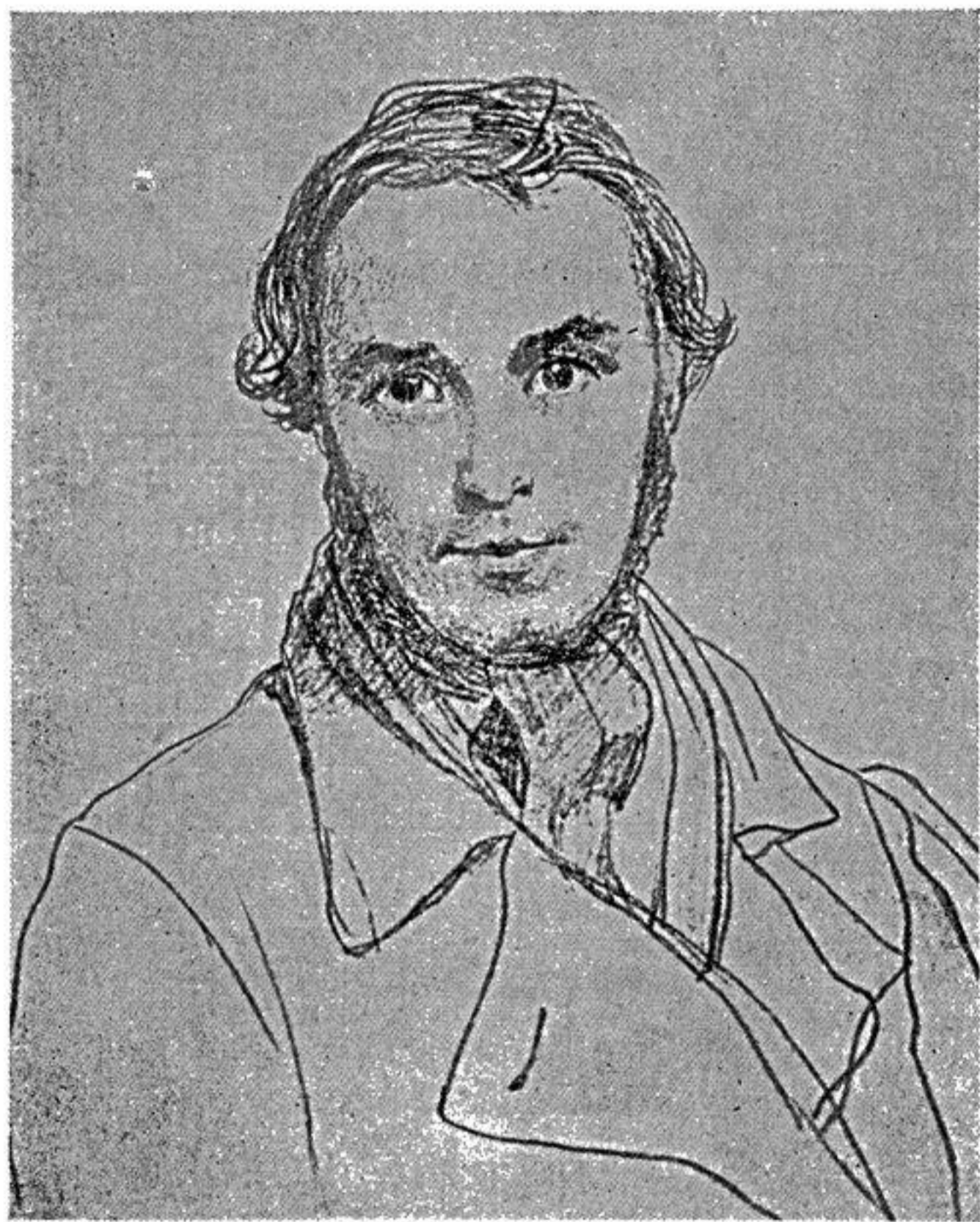
ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

ГОРЕ І РАДІСТЬ У ШЕВЧЕНКОВОМУ ЖИТТІ

Біографічний нарис

ФІЛЯДЕЛЬФІЯ — 1962

(Відбитка з Календаря СУК „Провидіння“ — 1962)

Тарас Шевченко (автопортрет 1843—1845 рр.)

Ледве котрий інший поет — не тільки наш — може похвалитися такою незвичайною біографією, як Шевченко. Життя Шевченкове повне драматизму, різких змін, що давали йому багато радості, але спричинили й не менше горя.

Кар'єра його просто феєрична, немов казка з „Тисячі й одної ночі“. Справді, бо, з сина кріпака, сільського пастушка й панського льокайчука вийти на вершини, що на них стояла інтелектуальна еліта великої імперії, й перевищити цю еліту, — це хіба не головокружна кар'єра?

Йшовши цим шляхом, наш Кобзар зазнав усього — і доброго і злого. Випив до дна келих великих радощів і чашу великого горя. Але доброго зазнав таки чимало. Тим часом Шевченкові біографи, особливо автори популярних брошур та часописних статей, як тільки торкнуться життя великого Кобзаря, малюють його суціль чорними фарбами. Шевченко, мовляв, цілий свій вік терпів, не маючи просвітньої години. 24 роки був кріпаком, 10 років вибув на страшному засланні й за 47 років життя ледве 13 років жив ським-таким вільним життям, оскільки взагалі можна говорити про якесь вільне життя під режимом Миколи Першого.

Та й оці 13 років цілком зникають у загальнім чорнім малюнку. Ніби ніколи ніде, ні на одну хви-

лину не мав Тарас Григорович ніякої радості. Тільки весь час безперестанку журився, плакав і страждав.

Найвиразніше висловив таке ставлення до Шевченка акад. С. Єфремов, визначний ідеолог українського народництва.

Ось, що читаємо в його нарисі про великого Тараса:

„Важке сирітство змалку, поневіряння по наймах, муки неволі в панських покоях, муки другої неволі в шіряївській майстерні, муки третьої неволі в порожніх степах закаспійських, життя в смердячій казармі, самотність, уболівання над долею кріпаків-родичів і всього рідного народу — такий був той зміст, що виповнив собою доверху всі 47 літ життя Шевченкового“.¹

І кінчає так:

„Немає слів у людській мові, щоб навіть розказати те, що довелося йому витерпіти. Недурно ж здавна притягала увагу людську його невимовно тяжка доля. Недурно епітети — „Страдник“, „Мученик“, „Страстотерпець“, „Геніяльний горемика“ і т. п. неподільно зрослись у наших думках з постаттю Шевченка. Недурно біограф його, підводячи рахунок стражденному життю, налічив аж 7 (сім!) ясних неохма-

¹ С. Єфремов, Шевченко. Збірка. Київ 1914, ст. 258. Пор. Віктор Петров, Провідні етапи розвитку сучасного Шевченкознавства, УВАН (Авгсбург), 1946, ст. 9.

рених днів на віку...² Сім ясних днів за 47 років похмурого, чорного життя — це ж само за себе криком кричить про нещасливу долю людини, що зробилась окрасою свого часу.”³

Яке ж це характеристичне для нашої народницької іконографії орудувати тільки однією темною краскою, бо й як же інакше можна було малювати **святого мученика**, що уосіблював страждання й муки всього поневоленого українського народу?

„Геніяльний горемика“ (себто бідолаха) — ось характеристична для народництва назва для Шевченка.⁴ Та й які людські радощі може мати „апостол правди і науки“? Адже ж з апостольством неодмінно й невідлучно звязані самовідречення, аскетизм, свого роду чернецтво, яке цурається суетних втіх звичайного людського життя. І от так повстала легенда про святого великомученика і страсотерпця Тарасія, цілком у стилі житій святих, що не переставав терпіти від свого народження до самої смерти.

Оцю манеру малювати багатогранне життя Шевченкове виключно чорними красками пере-

² Ол. Кониський у статті „Ясні дні в житті Т. Г. Шевченка“. „ЛНВістник“, 1898, II. В. Д.

³ С. Єфремов, там же, ст. 259, або В. Петров, ст. 9.

⁴ Нарис під такою характеристичною назвою написав проф. Микола Стороженко. Вперше був він надрукований у збірнику „Братская помощь пострадавшим в Турции армянам“, Москва 1897, ст. 282—293, а потім передруковуваний у збірнику статей М. Стороженка під наг. „Из области литературы“, Москва, 1902.

йняли від народницької публіцистики й літературознавства большевицькі автори, може ще більше, ніж вони, спотворюючи образ великого поета. Тільки тепер терпить він не за Україну, не за її державність, за визволення соціяльне й **національне** рідного народу, а за убогий люд взагалі. Бореться не проти московського імперіялізму, не проти хижої Московщини, а виключно проти царизму та поміщицтва, передусім проти свого ж панства.

Шевченко, за большевицькими авторами, не ворог Московщини, а, навпаки, бард возеднагня України з нею, прихильник усього московського — московської культури, літератури, приятель московських „революціонерів-демократів“, а ворог „українських націоналістів“, які його ніби то зневажали та всіляко переслідували.

А поза тим ікона святого Тарасія нічим не різниться у тих і других.

І ті і другі вбачають муки і страждання Шевченка й там, де їх і не було, не завдаючи собі труда уважніше простудіювати його біографію. І цей спотворений образ фігурує не тільки в популярних видавництвах, але навіть у виданнях, що виходять під фірмою наукових установ.

Відповідно до канонізованого тими й другими образу Шевченка відбувалася й селекція його творів у призначених для ширшого загалу виданнях. Народники обмежували свій вибір на творах, що змальовували горе й терпіння селянина, зокрема жінки, а

большевицькі автори клали натиск на ті, де поет виступав проти панів — світських і церковних — та царів, проти московського православ'я, а пильно виключали всі ті твори, що мали український самостійницький характер (Великий Льох, Розрита Могила, Чигирин, Як би то ти, Богдане й ін.).

Є ще одна причина, чому большевицька публіцистика так спотворює Шевченків життєпис. Малюючи злочини царського уряду, вона намагається цим за всяку ціну затушкувати нелюдське нищення кремлівськими верховодами українського національного, зокрема культурного руху та його діячів. „Дивіться, мовляв, як царизм гнобив великого українського поета, а ми його всіляко шануємо, ставляємо йому пам'ятники, називаємо його імям вулиці й установи, засновуємо стипендії його імені, словом „ми не такі“. Але при цьому мовчать, що не допускають до українського народу його творів самостійницького змісту.

До якого цинізму доходять большевицькі автори в своїх намаганнях привласнити советському режимові Шевченка й його творчість, свідчать гістєричні вигуки Сосюри, що якби Шевченко, жив тепер, то належав би ВКПБУ. А один „поет“ договорився навіть до того, що Шевченко, мовляв, працював би в ЧЕКА.

Але кого ж усім цим можна обдурити? Адже ж кожний знає, що якби Шевченко жив за Сталіна, то довелось б йому перейти далеко страшніші, ніж за ца-

ря, торттури в НКВД і опинитися, як не на тому світі, то в усякому разі десь на Колімі, чи Воркуті.

І не складав би тепер Тарас на советському засланні у „віддалених таборах“ або в Луб'янці, чи в іншій в'язниці НКВД своїх „захалавних книжечок“.

А коли б був чув намагання московських большевиків присвоїти його собі, то перевернувся б із гніву в своїй могилі, бо ж який тяжкий був режим „неудобоназиваємого Тормаза“, як називав наш Кобзар, за Герценом, Миколу І-го, проте не може бути й порівняння між царським і большевицьким режимом.

За большевиків ув'язнений „ворог народу“ опинився б поза суопільністю, став би людиною зачумленою, якої всі уникали б зі страху, щоб і собі не зазнати лиха. Мало того, вся його ближча й дальша рідня, його знайомі, не говорячи вже про приятелів, опинилися б теж поза законом. І не знайшлося б людини, яка б стала в обороні в'язня чи засланця, або хоч би в якійсь пригоді.

Не те, як знаємо, було з Шевченком. Не бракувало йому друзів, які і в часі заслання не відреклися його й старалися облегшити його тяжке становище, так чи інакше допомагати йому, хоч це могло самим їм пошкодити в очах всесильного „Третього відділу“ царської канцелярії, тобто тайної поліції.

Адже ж, як знаємо, княжна Варвара Рєпніна дістала від начальника цього відділу графа Орлова гостру нагану за зносити з Шевченком, з попереджен-

ням, що таке її „втручання в справи Малоросії“ може бути причиною неприємних для неї наслідків.

Розуміється, що приятельська участливість з боку друзів давала Шевченкові чималу розраду, була промінем сонця в темряві його поневір'я на засланні.

Я не хочу й не буду прикрашувати тут Шевченкову долю і применшувати ті терпіння, що їх вона йому не щадила від малку до самої смерті. Ми всі гаразд знаємо, що не в палаці й не на шовкових подушках народився геній України, а в нужденній хатині кріпака.

Але будьмо справедливі: в тих обставинах, що в них довелося Шевченкові жити, доля таки досить йому сприяла. Адже ж він міг без сліду згубитися в сірій і темній кріпацькій масі і пропасти без сліду для нації, як пропав не один талант, не мавши змоги „вийти в люди“.

Огляд подій Шевченкового життя саме з цих двох аспектів — горестей і радощів, які доводилося йому переживати, і є завданням дальших рядків цього нарису, що намагається заперечити ніби то суцільно чорну долю великого поета, як її малювала народницька легенда, сприйнята советськими авторами.

I. Дитячі роки

Дитячі роки Шевченка своїми горестями й радощами нагадують дитинство взагалі бідних селянських дітей. В хаті були нестатки, а все ж діти мали свої радощі, бавилися, росли, дохо-

дили віку, дружилися, заводили своє господарство.

Про діда свого сам поет озивається як про столітнього, а брати й сестри дожили поважного віку. Тільки мати, а скоро по ній і батько померли передчасно, обоє на 40-му році життя. І це, розуміється, було великим нещастям для майбутнього поета, що спричинило йому багато горя, яке він болюче відчував, зазнаючи від лихої мачухи багато знущань.

Вже будши на засланні (1850) згадує Шевченко про ці свої тяжкі переживання в батьковій хаті, що їх завдячував мачусі, кажучи:

„Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози...“

Поки жила мати, вона опікувалася дітьми й пестила їх — тоді малий Тарас, очевидно, не мав причини проливати гіркі сльози. Найгірше стало йому, розуміється, коли помер батько, що все ж таки заступався за сина й не дозволяв мачусі над ним збиткуватися.

Гірше стало йому жити, коли Катерина, незадовго перед смертю матері, віддалася за Красицького й перейшла жити до чоловіка в сусіднє село Зелена Діброва. Та й тоді прибігав не раз Тарас, як про це згадує Лебединцев, до сестри в Зелену Діброву — „босий і напівголий, з усякою нечистю в голові, блукаючи з села в село, й вона його чепурила й годувала“. Катерина, можна сказати, виняньчила його.

Він її любив і пізніше з великою чулістю згадував, як вона за нього дбала й голубила його. Це були для нього щасливі хвилини. Говорити, що малим хлопцем Шевченко не мав жадної просвітньої години, не можна. Все ж він міг вибігти з хати в садок, чи на поле, або сховатися в бур'янах перед злющою мачухою й перебути там гірку хвилину, поки Катерина його не відшукає, не приголубить і не нагодує. Тоді забуває він своє сирітське горе, свою журбу. Ці бур'яни, Керилівка й рідня снилися поетові в холодному Петербурзі, як про це писав він р. 1839-го до брата Микити, — й тоді „весело стане“, — прокинувся, — заплачу“.

А був Тарас хлопець непосидючий і цікавий і часто-густо виривався з хати й блукав по околиці. А то винайшов був собі печеру й там ховався, а люди, бачачи, як з неї виходив дим з огнища, розведеного Тарасом, думали, що там отаборилася нечиста сила, як про це записав А. Козачковський зі слів поета.

Про всі ці й інші приємні й радісні хвилини в своєму дитячому житті любо згадував Шевченко пізніше в своїх, писаних у Новопетровській кріпості повістях — „Наймичка“ й „Княгиня“. Так, про те, як то він ходив шукати залізних стовпів, що підпирають небо, і як здибали його чумаки й привезли до хати, де ним заопікувалася Катерина, — згадує в повісті „Княгиня“. Як потім він чумакував з батьком, як пас овечок за селом, як мандрував із села до села, шукаючи майстра,

що навчив би його малювати, про свою шкільну науку у п'ятих дяків, — згадує у повісті „Наймичка“. Мило згадував і свою хату, й обістя, й садок. Свої дитячі роки називав він майже щасливою добою в своєму житті“ („Княгиня“), „безжурним дитинством“ („Наймичка“), заперечуючи цим народницькі ляментациї про його безпросвітне дитинство.

Як же був школярем, то велику приємність справляло йому розмальовувати зшиток „хрестами й визерунками з квітками“ та списувати Сквороду або „три царіє со дари“, як згадує про це в 1847 р., перебуваючи в Орській кріпості, в поетичному посланні до свого приятеля А. Козачковського.

„Давно те діялось! — писав він у цьому посланні — ще в школі
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду пятака
(бо я було трохи не голе,
таке убоге) — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку, хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую Сквороду,
Або „Три царіє со дари“,
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспіваю, було, та плачу“.

Після батькової смерті жив Тарас у дядька Павла, в якого проживав і його дід Іван. Від діда довідався він багато чого з минулого України. Ці оповідання давали малому багато радості, хоч не раз викликали й гіркі

сльози, коли дід оповідав, як Поляки мучили титаря.

Згадуючи в далекій північній столиці свої дитячі роки, писав Шевченко (в епілозі до „Гайдамаків“ року 1841-го):

„Молодее лихо! Як би ти
[вернулось —
Проміняв би долю, що маю
[тепер“.

Адже ж у тих молодих літах пережив він і перше кохання (1827) до Оксани Коваленківни, яку не міг забути все своє життя. Того ж таки 1841 року, присвячуючи Оксані поему „Черниця Маряна“, питався її: чи

„ти не згадаєш того сироту,
що в сірій свитині, бувало,
[щасливий,
як побачить диво — твою
[красоту,
кого ти без мови, без слова
[навчила
очима, душею, серцем
[розмовлять,
з ким ти усміхалась, плакала,
[журилась,
кому ти любила Петруся
[співать?“

Перебуваючи на засланні в Орській кріпості 1847 р., Шевченко з любовістю згадує в поезії „Мені тринадцятий минало“ ту щасливу хвилину, як його малого 13-літнього пастушка розважала Оксана, як вона, почувши, що він плаче,

„Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...“

І тоді,

„Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое... Лани, гаї, сади!“

Закінчує поет цей свій спогад словами:

„Бридня!.. а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить.
Чому Господь не дав зажить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і Бога не прокляв“.

Розуміється, ці рефлексії легко пояснити тяжкими переживаннями заслання, коли дитячі роки ввижались поетові осяяні щастям. Але ми можемо тільки радити, що Господь не дав йому загинути в невідомості сільського побуту й цим подарував нам великого поета.

Згадував Шевченко „свою Оксаночку“ й пізніше, в 1849 р., в Кос-Аралі („Ми в купочці колись росли“) і в Оренбурзі 1850 р. („Не молилася за мене“), де писав:

„А я так мало, небагато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
І дві тополі коло неї
Та безталанною мою,
Мою Оксаночку...“

Память про Оксану Коваленківну, що колись так щиро приголубила малого Тараса, глибоко запала в поетову душу й він її імям назвав не одну бідолашну героїню своїх поем, в яких отлакував гірку долю занепащених лиходіями дівчат.

Можна сказати, що про свої ди-

тячі роки Шевченко, поза парою прикрих висловлювань, згадував загалом тепло.

Село, його життя, оточуюча природа овіяні у нього щирою симпатією.

Досить згадати написаний у казематі 3-го відділу його чудовий „Вечір“, цю справжню ідилію сільського побуту, або іншу подібну ідилію, змальовану в поезіях „Зацвіла в долині“ (Кос Арал, 1848 р.), або „І досі сниться: під горою“ (Оренбург, 1850 р.), його прегарні описи української природи й українського села, розкидані по різних його поезіях і поемах, напр., у поемі „Сон“ („Гори мої високії“, Орська кріпость, 1847 р.), або „І виріс я на чужині“ (Кос Арал, 1848 р.), а також у прозі, як от на початку повісти „Княгиня“.

II. Юнацькі роки

Так Тарас „блукав по світі та людей шукав, щоб добру навчили“, шукав майстра, щоб навчив його малювати, „міряючи малими ногами“ шляхи своєї околиці („Гайдамаки“) аж до початку 1829 р. Тоді прийшов він до управителя Енгельгардтового маєтку просити дозволу вчитися малярства у хлипківського маляра, але замість того попав у панські льокайчуки. Це був справжній перелім у його дотеперішньому житті. Служба козачком у пана не була тяжка, але нудна, бо не лишала йому вільного часу, щоб побігати, попустувати, як він був привик. І це робило її йому тим прикрішою, що розбивало його мрію стати малярем.

А все ж таки ця переміна спричинила врешті його вихід у світ, що великий поет і маляр не пропав для нас, „орючи убогу ниву“.

Єдиною втіхою хлопцеві було переписувати нишком образи суздальської школи, що прикрашували панські покої, або, коли його везли з Вільшани в панському обозі, „колекціонував“ по заїздах портрети російських героїв війни 1812 року, маючи на думці скомпонувати їх на дозвіллі. І от одного вечора 9. XII. 1829 р. у Вільні, коли пан із панією поїхали на баль, Шевченко так заглибився в своє улюблене зайняття — зрисував козака Платова — що не зчувся, як вони вернулися. За це пан надавав йому ляпасів, боляче видрав його за вухо, а на другий день звелів випороти на конюшні різками за те, що змальовуючи образки при свічці, міг спалити дім і ціле місто.

Однак цей випадок наштовхнув Енгельгардта на думку зробити з свого козачка домового маляра. Про ці пригоди оповів пізніше Шевченко в своїй автобіографії, написаній на схилку життя, в половині січня 1860 р. В результаті мрії молодого Тараса збуваються: пан віддав його в науку до відомого віленського артиста маляра Яна Рустема, майстерня якого була якраз напроти будинку, де жив Енгельгардт.

Здійснення цих мрій, можливість працювати в майстерні маляра, яка заставляла була молодого хлопця шукати знання у дя-

ків-богомазів, наповняли його душу невимовним щастям. З запалом узявся Шевченко за науку й незвичайно скоро Енгельгардт міг переконатися в не аби-яких здібностях свого кріпака. З віленської доби Шевченкового життя збереглися перші Шевченкові малюнки — портрет батька й „Жіноча голівка“, що свідчать про його не аби-який мистецький талант.

У Вільні ж завязался в нього знайомість із дівчиною Полькою, кравчиною, „любою, чорнобривкою“, як назвав її поет у своєму Щоденнику, Дунею (мабуть, як догадується проф. П. Зайцев, Дзюнею, здрібніле від Ядвіга) Гусіковською, яка поетові настільки сподобалася, що снилася йому на засланні (пор. „Щоденник“, запис 5. IX. 1857 р.).

Дзюня дуже дбала про свого приятеля: шила йому сорочки, прасувала манішки й краватки, а разом вчила його польської мови, з початками якої мусів Шевченко познайомитися ще на дворі Енгельгардта у Вільшані. Отже в короткому віленському періоді Шевченкового життя були у кріпака-маляра ясні хвилини, що уприємнювали йому його підневільне становище.

„Вільна, — писав Шевченко 10. лютого 1857 р. до Бр. Залеського, — так само дорога споминами моему серцю, як і твоєму“.

З Вільни Енгельгардт переїхав до Варшави. Підсоветські автори безосновно заперечують цей переїзд, бо, мовляв, Шевченко ніби то про це не згадує, забуваю-

чи про те, що він оповідав про Варшаву Сошенкові, М. Костомарову і В. Забілі.

У Варшаві вчився Шевченко у відомого маляра Лямпі, де він ще більше вдосконалив свій небуденний хист, не зважаючи на коротке перебування в польській столиці. Вибухло повстання й Енгельгардтів повновласник виправив до Петербургу, куди завчасу втік пан, всю його двірню, в тому й Шевченка, етапом. Це була дуже довга й тяжка подорож, що надто боляче далася йому в знаки. Згадував про неї поет своєму приятелеві Вікторові Забілі, як то йому доводилося тоді мандрувати. Діялося це вкінці лютого 1831 р. Дорога була тяжка й люди, між ними й майбутній поет, не раз мусили йти пішки. Під час цієї мандрівки один чобіт у Шевченка подерся й він, щоб не відморозити ноги, часто мусів перемінити чоботи, взуваючи цілий на змерзлу ногу. Це злостило солдат-конвоїрів, і один із них дав хлопцеві поза вуха. Згадує Шевченко цей свій „шлях на Московщину“ і в поемі „Катерина“:

„Далекий шлях, пани-брати!
Знаю його, знаю!
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!
Розказав би про те лихо, —
Та чи то ж повірять?“

III. Шевченко за челядника У Шіряєва

По прибутті до Петербургу Шевченко працював у Енгельгардта як його дворовий кріпак, змальовуючи портрети улюбле-

них одалісок пана. Аж врешті Енгельгардт, улягаючи проханням свого талановитого кріпака, в 1832 р. законтрактував його на чотири роки „живописних діл цеховому майстрові“ Василеві Шіряєву. Було майбутньому Кобзареві тоді 18 років.

Біографи народницького напрямку, спираючись на Шевченкову повість „Художник“, обгортають перебування його в науці у Шіряєва теж суцільно чорним серпанком. В їх зображенні Шевченко виступає як якийсь задріпаний термінатор, що виконує виключно чорну роботу й живе у вічній поневірці у підрядного майстра. Це теж перебільшення. Треба передусім зауважити, що Шіряєв не був якимсь партачем, звичайним собі малярем вивісок чи кімнатним, як досі представляли його народницькі біографи Шевченка, а відомим у тому часі в Петербурзі майстром, якому доручувано поважні й відповідальні роботи.

Та й дивним було б, як би Енгельгардт віддав свого слугу, який уже чогось навчився у Лямпі, в дальшу науку до першого-ліпшого партача. Адже ж він мав на думці ті доходи, що їх діставатиме в майбутньому від власного маляра-мистця.

Інша річ, що Шіряєв був чоловік суворий і вимогливий, і Шевченко його не любив, проте в своїй автобіографічній повісті „Художник“, озвався про нього, що „він був у своїм цеху не останній майстер і щодо мистецтва і щодо капіталу“.

Учні Шіряєва, а між ними й

майбутній український поет, як сам він оповідає в згаданій вище повісті, мали змогу у вільні від роботи хвилини провести час по своїй уподобі (Шевченко, наприклад, їздив 1. VIII. 1836 р. до Петергофу дивитися на народне свято), читати книжки, або бодай слухати, як у родині Шіряєва наголос читалися твори московських письменників — Пушкіна й Жуковського. В кімнатах майстра висіли по стінах естампи з образів Рафаеля, Одрана, Пуссена й Вольпарта, що їх Шевченко міг оглядати бодай нишком. В усякому разі, вийшовши на волю, Шевченко не поступався нічим щодо інтелігентности своїм щасливішим за нього товаришам. Отже мусів уже перед тим, саме в родині Шіряєва здобути собі чимало знання й огляди.

Працюючи у Шіряєва, Шевченко дуже добре вдосконалився в своєму фаху рисувальника й майстер дорожив ним, як це знаємо хоча б із Шевченкової повісти „Художник“. Шіряєв доручав Шевченкові відповідальні завдання, — наприклад, улітку 1836 р. Тарас розмальовував пляфон Великого Театру у Петербурзі. Це була робота, яку не міг виконувати перший-ліпший челядник.

З часу перебування Шевченка у Шіряєва дійшло до нас чимало його нарисів і портретів, які свідчать про значний поступ талановитого учня.

Розуміється, працюючи, Шевченко одягався як будь, як описує його одяг Сошенко, здибавши його при зрисовуванні статуй

у Літньому Саду, але до Сошенка майбутній поет приходив у чистому одязі. Так само, як я вже згадав, не без просвітку було його життя у Шіряєва. З його власних спогадів знаємо, що мав він свої приємності — нишком виривався з Петербургу на „народні гуляння“, або, слухав разом із своїм товаришем Ткаченком, як у Шіряєвих читав їх земляк Зайцев поезії, або — зрисував статуї у Літньому Саду, тощо. Все це хоч трохи скрашувало його підневільне життя у суворого майстра.

Розуміється, перспектива для інтелігентної людини бути невільником мало втішна. Історія кріпацтва знає багато трагедій інтелігентних кріпаків. Недолу таких людей змалював і сам Шевченко і в своїх повістях і в щоденнику („Кріпак - Паганіні“, запис 27. VIII. 1857). Але й тут доля не покинула нашого поета. Припадкова зустріч із Сошенком кардинально змінила його життєвий шлях.

Шевченкове оповідання про цю зустріч (у „Художнику“) забарвлене поетичною фантазією, але, як би там не відбулася їхня зустріч, була вона переломовим моментом у житті Тараса.

Через Сошенка знайомиться він із визначними земляками — поетом Євгеном Гребінкою та секретарем Академії Мистецтв Василем Григоровичем, а також із відомим російським поетом Василем Жуковським, людиною високоблагородною й добросердною, з знаменитим мистцем-малюром Карлом Брюлловом і з ба-

гатьма іншими представниками столичної інтелігенції — Українцями, Москалями, Поляками й Німцями.

Товаришування з ними дає йому багато і знання й радості. Від Гребінки дістає українські видання й книжки про Україну. Нові знайомі взагалі чим можуть допомагають талановитому юнакові.

Вже з початком жовтня 1835 р. — Шевченко був тоді ще у Шіряєва, — „Товариство сприяння мистцям“, розглянувши його малюнки, вирізняє їх і бере їх автора під свою опіку.

Беручи близько до серця Шевченкову залежність від пана, його приятелі докладають усіх зусиль, щоб здобути йому волю. Дуже близьку й гарячу участь у справі визволення Шевченка з кріпацтва беруть особи петербурзької еліти. Крім земляків, поет Жуковський, що листується з цього приводу з впливовою графинею Барановою, Брюллов, граф Вьельгорський, проф. Академії Мистецтв Ол. Венеціанов.

Від 1839 р. до половини 1842 р. Шевченко одержує стипендію від згаданого вище Товариства, яке висловлює йому своє вдоволення з його успіхів. Та й пізніше, в 1844 р., допомагало воно Шевченкові при виданні його альбому „Живописна Україна“.

IV. Життя після визволення з кріпацтва

22. квітня 1838 року Енгельгардт дає Шевченкові волю за 2.500 карбованців, що їх здобули його приятелі із спеціально

влаштованої лотерії. Справа викупу, на думку юнака, надто протягалася й він переживав тяжкі хвилини, доходячи часом до розпуки, як про це згадував Сошенко, що був його повірником у справі визволення з кріпацтва. Боявся, що з заходів його приятелів нічого не вийде й він до віку буде в панській неволі.

Десять років, від 22. IV. 1838 до 5. IV. 1847 р., себто від визволення з кріпацтва до арештування — це найщасливіший період у Шевченковому житті, — доба блискучих успіхів на полі малярства й поезії, товаришування з елітою тодішнього освіченого громадянства в Петербурзі і на Україні — українського й неукраїнського.

Згадуючи опісля ці часи, він називав їх „світлими, золотими днями“ і в тих згадках уставав перед ним „чудовий, чарівний світ найпривабливіших, найграціозніших образів“.

Життя відкривалося перед ним, усміхалося йому й він повними пригорщами черпав його принади.

Тепер Шевченко стає улюбленим учнем і повірником сердечних таємниць славного Карла Брюллова — „великого Карла“, як він його називав, і йде, як маляр, від успіху до успіху, раз-по-раз дістаючи відзначення від Академії Мистецтв за малюнки й похвальні відзиви від Товариства Сприяння Мистцям та критики з нагоди вистав праць учнів Академії. До цього долучається ще й слава, яку він здобував сво-

їми поетичними творами, що їх почав писати ще перед визволенням із кріпацтва („Причинна“ 1837 р.).

Заразом поет бере жваву участь у національному житті української колонії в Петербурзі, у влаштовуваних нею виставах та інших імпрезах. Захоплений національною активністю петербурзьких земляків, лише Шевченко ентузіастичного листа до Якова Кухаренка (26. XI. 1844 р.): „Отамане, якби ти знав, що тут робиться! Тут робиться таке, що цур йому й казати. Козацтво ожило!!!“ А кінчить віршем:

„Оживуть гетьмани
В золотім жупані,
Прокинеться воля,
Козак заспіва...“

Поет сам був одним із провідних діячів цієї діяльності, її головним промотором.

Як себе почував Шевченко після визволення, найкраще свідчать оці його слова в листі до брата Микити з 15. XI. 1839 р. „Слава Богу милосердному жив і здоров, учуся малювати. Коли трапиться, заробляю гроші... Так от, бач, живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога. Велике щастя бути вольним чоловіком: робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить“.

І наче надолужуючи злидні і прикрощі недавнього підневольного існування, молодий визволенець кидається в вир життя, намагаючися взяти від нього якнайбільше. Починає гарно одягатися, вчашати до театру, опери, до гарних ресторанів, тощо,

чим немало засмучував добрячого Сошенка. В своїх спогадах Сошенко так озивався про Шевченка, коли той здобув волю: „У цей час він зовсім змінився. Завівши знайомства через Брюллова з кращими петербурзькими домами, він часто розїжджав на вечори, гарно одягався, навіть з претенсією *à la comte il faut*. Словом, на деякий час у нього втілювався світський біс“. А втім, про таку метаморфозу згадує й сам Шевченко в повісті „Художник“. „Ось як я тепер живу: по маскарадах шляюся, в трактирі вечеряю, гроші, як попало трачу...“ „О, як би ви знали, як весело, як невимовно швидко й весело миготять для мене тепер дні і ночі...“ „Мене тішить святкова обнова. А як подумати, то й не дивно. Дивлячися на поли свого блискучого плаща, я думав: чи давно я в затрапезному, брудному халаті не важився й думати про таке блискуче убрання, а тепер! Сто рублів кидаю за якийсь плащ, просто Овідієва метаморфоза! Або, бувало, заробиш як-небудь отого бідного коповика й несеш її в гальорку, не вибираючи, що виставляють... Тепер я вже не йду в театр інакше, як у фотелі й рідко коли в місця поза фотелями і йду дивитися не що трапиться, а норівлю попасти або на бенефіс, або на повторення бенефісу, або хоч і на старе що, але завжди з вибором...“

Згадуючи на засланні про своє безжурне життя в Петербурзі по визволенні, писав поет до Мих. Лазаревського 20. XII. 1847 р.:

„Поклоніться гарненько од мене Дзюбину, як побачите, добряга чоловік, нагадайте йому про Ізлера і розтягаї, про Адольфінку і прочії дива“.

Гроші Шевченко мав, заробляючи малюванням. Про це він сам згадує, як ось у наведеному вище листі до брата Микити. Те саме читаємо і в листі до В. Григоровича з 28. XII. 1843 р.: „Я тепер заробляю гроші — аж дивно, що вони мені йдуть в руки“. а також у повісті „Художник“: „У мене тепер гроші водяться“.

Проте, захоплюючися по-первах вільним життям, Шевченко не занедбував своєї фахової праці, а разом багато читав, наздоганяючи смоосвітою браки шкільного навчання. Розуміється, поки він вибився в люди, й став заробляти, доводилося йому — учачися в Академії — й голодувати, як про це він згадував з гумором сам або його друзі, але що це було супроти того, що витерпів, будши кріпаком — ніщо! Міг, очевидно, пережити прикрі хвилини, чи то з причини спотворення його „Кобзаря“ й „Гайдамаків“ цензурою, чи читаючи нападки столичних шовіністів із Белінським на чолі на ці його перші українські твори. Проте, молодий український поет не тільки не переймався цими нападами, а різко відповідав напасникам, боронячи свого права бути Українцем і писати свої твори рідною українською мовою. „Нехай я буду й мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба. Нехай собака лає — вітер рознесе“, —

писав він 25. січня 1843 р. до Гр. Тарновського. Ще перед тим, у „Гайдамаках“ висміяв він московських шовіністів, які глузували з українського — „мертвого слова“ — й дораджували писати по-московськи: — „про Матрьошу, про Парашу, радість нашу, султан, паркет, шпори“ — сміявся поет.

„Правда, мудрі! Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте! Кричіть собі!
Я слухать не буду“.

Згодом, це своє становище Шевченко, як знаємо, уаргументував у передмові до задуманого нового видання своїх поезій.

Одне тільки захмарювало радісні хвилини вільного життя поетового — це підневільна доля рідного народу й власних братів і сестер, що томилися на панщині. Поет, скільки міг, помагав рідні матеріально, але свідомість їх невільницького становища була болючою раною в його душі.

V. Перебування на Україні (1843—1844 і 1845—1847)

Давно голублений намір поїхати на дорогу, вимріяну батьківщину — Україну вдалося нарешті Шевченкові здійснити в травні 1843 р. Вирушивши 13. травня з Петербургу разом із Гребінкою, їхав Шевченко додому, овіяний славою визначного поета й мистця маляра. Під час його мандрівок по Україні скрізь його вітали незвичайно тепло.

Всюди був він центром уваги, почавши від балю у Мосівці у старенької Тетяни Вільхівської, куди привіз його Гребінка (29. VI. 1843) і де він викликав велике зацікавлення своєю особою, зокрема серед жіноцтва, як про це барвно оповідає в своїх спогадах Ол. Афанасьєв-Чужбинський. Це зацікавлення не минало Шевченка весь час перебування його на Україні. Всі хотіли бачити українського барда, похвалитися його гостиною. Він був прийнятий у численних, відомих на колишній Гетьманщині домах. Тут нема потреби вичисляти, в кого саме він перебував, бо це речі широко відомі. Досить назвати родину кн. Мик. Репнина (Волконського), Закревських, Лизогубів, Тарновських та інших на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині й Харківщині, де його вітали як бажаного і дорогого гостя й де він дуже скоро став людиною близькою, дорогою.

Дуже добре з цього боку схарактеризувала його кн. В. М. Репніна: „Він відразу став у нас своєю людиною. Одним із тих, які так на руку в селі, кого приємно бачити в вітальні й кого можна лишати самого, не боячись, що він образиться“. Доводилося бувати Шевченкові і в домах високих урядових осіб — у губерніяльних маршалків, губернаторів тощо у Чернігові і Києві, як про це згадує Чужбинський. Скрізь тримався він гідно, не відрізняючись своєю поведінкою й освітою від тогочасних інтелігентів із панського середовища, що декого й немало дивува-

ло, що колишній кріпак так уміє поводитися. З багатьма новими знайомими — чоловіками й жінками — Шевченко заприязнився і не одна гарна дівчина чи молодця припала йому до серця й навпаки. Досить сказати, що в українському поетові, колишньому кріпакові, без пам'яті закохалася княжна Варвара Миколаївна, яка описала своє захоплення Шевченком у листі до свого вчителя - виховника, Швайцарця Шарля Ейнара 27. січня 1844 р. Вона призналася Ейнарові, що Шевченкове ім'я належить до її зоряного неба. Княжна готова була, наперекір аристократичним пересудам, стати його дружиною, якби він з свого боку відповів їй своїм коханням. Але Шевченкові більше подобалися інші жінки й любов княжни лишилася без взаємності.

Княжна, як це справедливо зауважує М. Шагінян, відштовхувала від себе поета своїми моралізаторськими науками. В своїм листі до Ейнара признавалася вона, що „бачивши його раз великим, я хотіла завсіди бачити його великим. Я хотіла, щоб він був незмінно святий і променистий, щоб він ширив правду силою свого незрівняного таланту, й хотіла, щоб це сталося через мене.“⁵

Княжні Варварі ми завдячуємо незвичайно вірний з психологічного боку портрет Шевченка, як людини і творця.

Ось ця характеристика, що ду-

⁵ Див. Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина. „Русские Пропилени“, т. 2-ий, Москва, 1916, ст. 206.

же влучно малює його вдачу й його часом химерні вчинки. Великий мистець „їв і пив, як усі смертні, й кожний, увійшовши у кімнату, де він перебував із іншими молодими людьми, яких на жаль так багато, — ніяк не міг би поставити його на вищий щабель за інших і цілими годинами він міг віддаватися найпустішій, плиткій розмові і навіть, як здавалося, захоплюватися нею. Він був добрий до слабости і легкодухий до жорстокости, нерішучий, а zarazом необачний у своїх учинках. Його не можна було не любити, але для тих, хто справді любив його, він був джерелом турбот, безупинних переходів від захоплення до обурення, від співчуття до охолодження“. (Див. „Пропилени“, стор. 226, пор. П. Зайцев, „Життя Т. Шевченка“, стор. 109).

Поминаючи мимолетні захоплення українськими красунями, що їх не бракувало Шевченкові, можна відмітити одну його гарячу привязаність, яка не лишилася й без взаємности, але й тільки, — його закохання в гарній дружині Платона Закревського, „вродливій Ганні“, як назвав її поет в листі до Платонового брата Віктора з 10. листопада 1843 року. Це закохання знайшло своє відбиття і в його поетичній творчості. Про Ганну Закревську згадує поет аж тричі в написаних у 1848 р. у Кос Аралі поезіях: Г. 3. („Немає гірше, як в неволі про волю згадувать“), називаючи її „**моє свято чорнобриве**“, „**свято моє, единое свято**“, та змальовуючи її пишну вроду — „стан

гнучкий“ і очі, що ними — „аж чорними-голубими“ чарувала вона людські душі. І зараз по цій поезії у вірші „Як би зустрілися ми знову“, де, згадуючи „колишнє святе диво“ — себто свою любов до неї, називає її „мое диво, моя ти доле чорнобрива...“. Нарешті в поезії „І широку долину“ признається, що „і вечірню годину, і що снилось, говорилося, не забуду я“. (Це кохання дуже гарно змалювала М. Шагінян у своїй цінній монографії про Шевченка).

Проте одне з захоплень могло б скінчитися й одруженням, як би не пересуди, що їх не боялася княжна Варвара, а убоявся о. Гр. Кошиць, який не згодився на шлюб своєї доньки Тодосі з колишнім своїм наймитом. (Шевченко служив колись у Кошиця в 1827-28 рр.).

Розглядаючи тогочасне Шевченкове життя на Україні, можна його сміло назвати правдивою казкою-феєрією й, якби не закріпачення селян та змосковщення панів, то він би почував себе цілком щасливим. Писав, малював, співав, часом гульнув із приятелями — „мочемордами“, чого не могла йому дарувати княжна Варвара, жартував — пригадаймо його „універсал“ до Миколи Маркевича, а разом досліджував українську старовину й фолкльор та працював разом із новими своїми друзями — кирило-методіївськими братчиками над збудженням України з тієї домовини, в яку поклав її московський царизм. Як шанували братчики

Шевченка, про це красномовно оповів нам Куліш у своїм „Історичнім оповіданні“.

Від Куліша ж знаємо, що Шевченко в тих часах, перед своїм арештуванням, почував себе дуже щасливим. „Вельмищасливий і восторженний, яким ще не був ніколи, виїхав Тарас із Києва на Чернігівщину, щоб позбирати докупи свої, як він звав „шпаргали“. З великим чуттям розповів Куліш, як гарно співав Шевченко на його весіллі. Він назвав той спів — справжньою українською оперою. Розчулена Кулішева молода — Ганна Барвінок — пожертвувала Шевченкові свої дорожності, щоб дати йому змогу виїхати закордон для дальшого вдосконалення в улюбленому мистецтві. Та доля не судила.

Побувавши в березні у Лизогубів, Шевченко вибрався до Києва на весілля Костомарова, везучи з собою свої „шпаргали“, не зважаючи на умовляння Лизогуба лишити папери в нього.

А тим часом уже йшли арешти кирило-методіївських братчиків і, скоро тільки поет переїхав через Дніпро на київський бік, зараз його арештували жандарми, що вже тут на його чигали. Сталося це 5. квітня 1847 року. Розуміється, забрали і всі його рукописи.

Кн. Варвара Репнина оповідала М. Чалому, що в часі переїзду через Дніпро один знайомий офіцер, догадуючися, що у валізці Шевченка є нецензурні його по-

езії, хотів її зіпхнути у воду, але поет не дав.

Так трагічно закінчилася доба вільного Шевченкового життя, найщасливіша доба, що її йому довелося переживати, й зачалася доба заслання, що тривала десять років і тяжко відбилася й на його здоров'ї й на творчості.

Поневіряючися на засланні, поет із любов'стю згадував своє колишнє вільне життя в Петербурзі й на Україні та про свої сердечні привязаності, як про це я згадував вище. Тут приточу лише його згадку про Яготин у листі до кн. В. М. Рєпниної з 7. березня 1850 р., де він писав: „Всі дні мого колишнього перебування в Яготині є й будуть для мене чергою чудових споминів“.

**
*

З цього перегляду Шевченкового життя на Україні перед арештуванням навіч бачимо, як велико помилялися дотеперішні його біографи, твердячи про різку зміну його світогляду. Мовляв, Шевченко, що по визволенні так оспівував колишнє минуле України, козаччину з її волею без холопа і пана, її славних гетьманів, тепер різко змінив свої погляди й гостро поставився до оспівуваних ним колись діячів, а zarazом, пізнавши на власні очі справжні відносини, які панували на Україні, радикально змінив і свої соціально-політичні погляди, а zarazом цілком ніби то розійшовся з недавніми своїми друзями з-поміж панської інтелігенції. На доказ цього покли-

куються звичайно на вірш „Три літа“ з 22. XII. 1845 р. —

„Невеликі три літа
Марно пролетіли,
А багато в моїй хаті
Лиха нарobili:
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо“.

Особливо підсоветські автори підкреслюють цю зміну, на доказ, що Шевченко розчарувався в колишніх своїх націоналістичних поглядах і в своїх українських друзях — „буржуазних націоналістах“ та феодалах кріпосниках.

Вони різко відокремлюють великого українського поета від українського громадянства, щоб згодом, по повороті з заслання, зробити його просто одним із загально-російських „революціонерів-демократів“.

Це зрештою зрозуміле: так наказало начальство і так вони мусять писати. Але й антиподи большевизму — твердокамінні націоналісти — й собі допускаються подібних тверджень, як ось напр. Р. Задеснянський, що в своїй праці „Апостол Української Національної Революції“ (Критичні нариси, т. 2, В-во „Українська критична думка“) розводиться про повну „самітність“ Шевченка напередодні арештування. Ні з одним із таких авторів згодитися не можна. Шевченко, розуміється, не стояв на одному місці, він інтелектуально розвивався і з року на рік шир-

шали й поглиблювалися й його знання й його досвід, та кристалізувався й його світогляд.

А досвіду йому не бракувало. Перебуваючи на Україні, він об'їздив її вздовж і впоперек, бував у різних місцевостях і зустрічався з багатьма людьми різного стану — панами, урядовцями й простими людьми — селянами, вільними й кріпаками та двораками. Це, очевидно, не могло не впливати на його погляди. Але їх національно-визвольні, антиросійські основи лишалися ті самі, тільки прибрали на силі. Розуміється, асиміляційна політика царського уряду супроти України й жахливість кріпацьких відносин на місці виглядали далеко яскравіше, ніж колись у Петербурзі, й це не могло не відбитися на змісті Шевченкової музи. І в багатьох українських панах, що виглядали здалека порядними людьми й патріотами, Шевченко справді розчарувався, як от у Платоні Лукашевичеві, але від цього далеко ще до твердження, що він узагалі був вороже наставлений до всього тодішнього українського громадянства й почував себе серед нього осамітненим. Навпаки, йому не бракувало освіченого товариства, з яким йому не тільки приємно було проводити час, але від якого він міг і чогось навчитися, хоча б навіть від тих „мочемордів“, куди манила його не тільки чарка, але й що інше — товариство інтелігентних і радикально настроєних людей. Навіть у товаристві того самого П. Скоропадського,

що про нього так різко висловився був поет, міг він, як про це каже М. Драгоманів, почувати не одне для себе корисне. А, перебуваючи у Лукашевича, Шевченко познайомився з відносинами в Галичині й читав „Русалку Дністрову“, яка припала йому до вподоби. Одна галицька народня пісня, опублікована в ній, послужила, як знаємо, зразком для його чудової поезії („Ой, діброво, темний гаю“).

З багатьма українськими інтелігентами панського роду Тарас Григорович був у приязні, як от хоча б з Євгеном Гребінкою, Осипом Бодянським, Михайлом Максимовичем, Миколою Маркевичем, якому присвятив свою відому поезію („Бандуристе, орле сизий“), з Віктором Закревським, Яковом де Бальменом, смерть якого оплакав у своєму чудовому „Кавказі“, з Лизогубами, Репніними та ін. А що вже говорити про кирило-методіївських братчиків, які, за словами Куліша, „обгортали українського барда глибоким почитанням“. А між ними були люди, що цілком поділяли Шевченкові погляди. Отже говорити про якесь духовне осамітнення поета не годиться. Розуміється, бачачи національну апостазію земляків і гноблення ними „рабів — незрячих“, він не міг їх не бичувати, але причину цього національно-соціального лиха бачив він у поневоленню України Москалями й саме проти цього поневолення написав, перебуваючи на Україні, найсильніші свої твори: „Розрита могила“

(Березань 9. IX. 1843), „Великий Лях“ і „Суботів“ (Миргород 21. X. 1845), „Кавказ“ (Переяслав 18. XI. 1845), „Посланіє“ (Вюнища 14. XII. 1845), „Холодний Яр“ (там же 17. XII. 1845), „Заповіт“ (там же 22. XII. 1845). І навіть ті „Три літа“, на які звичайно покликуються на доказ розриву Шевченка з попередніми поглядами і зв'язками, спрямовані власне проти царського режиму, як про це виразно свідчить закінчення цього вірша:

„Добрий день же, новий годе, —
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
„Благоденствіє, указом
Новеньким повите?...“
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись“.

От що примушувало поета казати, що тепер я

„І не плачу й не співаю,
А вию совою“, —

бачачи сумну долю України.

VI. Арештування і заслання

Несподіване арештування і примусова салдатчина були великим ударом для Шевченка, справжньою катастрофою, що перевернула все його життя, знищила всі його пляни й задуми, вирвавши з вільного середовища, а що найгірше — зробила підневільною людиною, залежною від примх його зверхників та знущань грубого унтера.

Однак, треба зауважити, що і в цьому тяжкому становищі бу-

вали в поета ясні хвилини, довші або коротші антракти, коли жилося йому вільніше, часом навіть зовсім непогано.

Арештований 5. квітня, Шевченко після допиту був 6. квітня відвезений під вартою до Петербургу, куди прибув 17 квітня. Тут сидів у казематі при 3-му відділі царської канцелярії (а не в Петропавлівській кріпості, як часто густо й досі пишеться по його біографіях), до червня, поки йшло слідство. 30 травня проголошено присуд і з усіх братчиків Шевченка покарано найсуворіше — віддано його в салдати в Оренбурзький окремих корпус під найсуворіший догляд начальства, яке мало особливо стежити, щоб він не складав „обурливих і пасквільних творів“. Але царю Миколі було мало цієї кари і він власноручно дописав на присуді: „під найсуворіший догляд, з заборонаю писати й рисувати“. Так він помстився за поему „Сон“, де поет висміяв його, а царицю змалював у карикатурному вигляді: „мов опеньок засушений, тонка, довгонога, та ще й на лихо, сердешне, хита головою“. Оця „карикатура“ й була причиною заборони малювати, бо цар, почувши про неї від своїх сатрапів, гадав, що Шевченко не тільки писав сатири на нього й його дружину, але й рисував на них карикатури.

Поет даремне доводив і весь час свого заслання не переставав доводити, що він нічого проти законного не малював, отже на заборону малювати не заслужив.

Ця заборона, як знаємо, особливо його мучила.

Так тяжко заплатив Шевченко за необережне тримання при собі протицарських та протидержавних творів. Можна тільки дивуватися, що тайна поліція не арештувала його скоріше. Адже поет не додержував ніякої конспірації і його вільнодумні твори ходили з рук до рук по всій Україні й легко могли дістатися в непокликані руки. Але тоді не було такого зрадництва й донощництва, як тепер за большевиків, і, коли б не необережність братчиків, що довірилися Петрову, то уряд не довідався б так скоро про братство.

Треба зазначити, що сидячи в казематі 3-го відділу, Шевченко міг написати й винести з собою цілий цикл поезій.

Та хоч як твердо тримався Шевченко на допитах і виглядав навіть веселим, проте увязнення переживав тяжко. Виразом цього є його поезія: „В неволі тяжко“, написана в казематі: „Холоне серце — писав він, — як згадаю, що не в Україні буду жить“.

В неволі промучився Шевченко цілих десять років.

Вивізни Шевченка з Петербургу 1 червня 1847 р., фельдегер доставив його до Оренбургу на восьмий день, убивши за цей час тільки одного коня, — згадував поет у своєму щоденнику (запис 9. IX. 1857 р.). 10 червня 1847 р. Шевченко був уже салдатом, а звільнився фактично 24-го липня 1857 р., коли капітан Косарев

голосив йому наказ про звільнення, виданий командиром Оренбурзького окремого корпусу ще 28 травня (в дійсності дозвіл царя про звільнення Шевченка з салдатів вийшов уже в січні!). Цілих два місяці мусів Шевченко відбувати муштру, хоч юридично був уже вільний. Гірко переживав він цю бюрократичну тяганину.

За свого заслання довелося Шевченкові перебувати в різних місцях і умовах; спочатку в Оренбурзі й Орській кріпості салдатом, потім в аральській експедиції Бутакова, й після неї півроку знову в Оренбурзі (2. XI. 1849 до 23. IV. 1850) — майже вільною людиною, далі знов в Орській кріпості (в тому 2½ міс. в каторжній тюрмі), а врешті найдовше в Новопетровській кріпості, з перервою під час геологічної експедиції в гори Кара-Тау (21. V. — 1. IX. 1851).

Найгірше було Шевченкові перебувати в Орській, а потім у Новопетровській кріпості, де він мусів жити в казармах та муштруватися. Оця тяжка салдатська муштра зранку до вечора й примусове, майже вязничне, життя в брудній казармі разом із салдатами, в жахливих гігієнічних умовах, без права вийти після 9-ої години вечора, вічно на людях, без змоги побути самому й відпочити від гамору, лайки, балайки, не кажучи вже про змогу працювати інтелектуально, не маючи права писати й малювати — це була правдива мука для кожної, а тим більше інтелігентної,

людини, та ще такої, як Шевченко.

І поет і в своїх листах і в своїх поетичних творах не перестає скаржитися на своє тяжке становище, на нестерпні умови життя, надто в казармах, на тяжку муштру, духову самотність, брак книжок та інтелігентного товариства, некультурність і пянство офіцерів, що дозволяли собі знущатися з безборонного вояка, яким він був супроти них як солдат, хоч і не цуралися його товариства, на різні причіпки тощо. Такі умови не могли не відбиватися на його духовному й фізичному здоров'ї. Шевченко часто нарікав на цингу, ревматизм та інші хвороби, біль очей і зубів. Все це доводило його до розпуки.

І ледве чи витримав би він це каторжне життя, що руйнувало його нерви й фізичне здоров'я, якби не деякі полегші, що їх знавав від лагідніших начальників, а надто якби не антракти, що виривали його з його казарменних умов, із його „незамкненої тюрми“ — кріпости, й давали змогу пожити деякий час, хоч і тяжким, але все ж не рабським життям, у товаристві людей інтелігентних і гуманних.

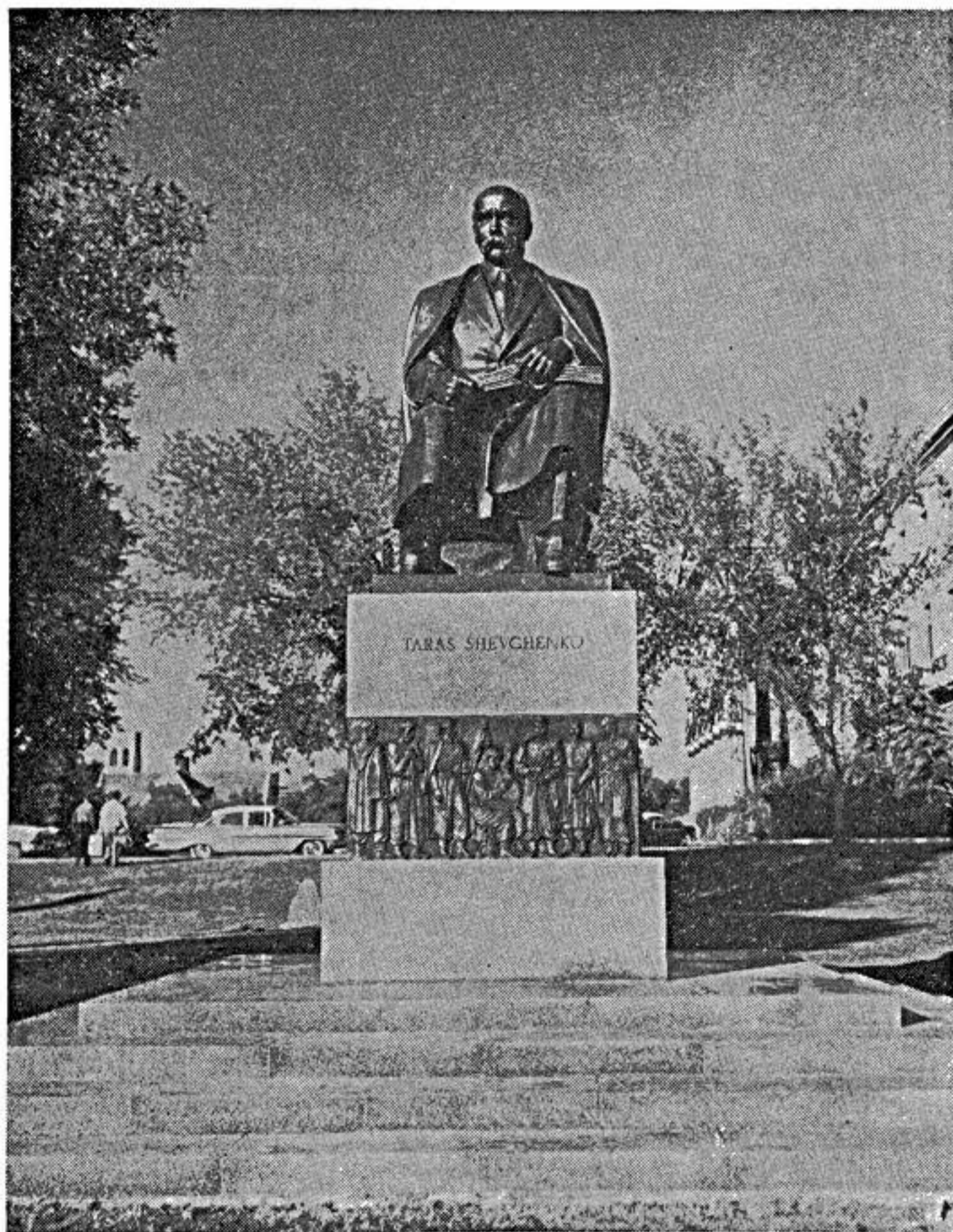
Оживляли прикрі будні заслання й відвідини людей „зі світу“, що бували в кріпості в службових справах або якихось відрядженнях. Вони розвіювали гнітучу одноманітність казарменного життя. Все це були щасливі для нього моменти, про які він завж-

ди згадував із сердечною подякою. Тоді ставав поет хоч на мить веселий і щасливий.

Вже на другий день заслання, коли Шевченко, проїхавши понад 2,000 кілометрів, прибув 8 червня 1847 р. до Оренбургу й чекав у пересильній казармі, куди його відправлять, довідавшись про його прибуття, відвідав його Федір Лазаревський, що служив в Оренбурзі в так званій „Пограничній комісії“, яка завідувала киргизькими справами. Маючи знайомості серед начальства, Лазаревський добув Шевченкові дозвіл вийти з тюрми й навіть переночувати в нього. Цілу ніч провів поет у товаристві земляків (у Лазаревського був товариш по службі в пограничній Комісії — Сергій Левицький), розмовляючи й співаючи разом із ними та деклямуючи свої поеми „Сон“ та „Кавказ“, за які власне дістався в неволю. Земляки поробили заходи в Оренбурзі, щоб начальство Орської кріпости, куди призначено поета, ставилося до нього якомога лагідніше.

В Орській кріпості пробув Шевченко від 23 червня 1847 р. до 11 травня 1848 р., коли Бутакову вдалося залучити його як рисівника до своєї експедиції, що мала досліджувати Аральське море.

Умови в Орській фортеці були дуже прикрі для людини незвичної, що ще так недавно жила вільним життям, — проте, не зважаючи на казарменне життя й заборону писати, поет усе ж таки написав 17 нових поезій і згадавав 16 давніших.

Пам'ятник Тараса Шевченка, створений мистцем-скульптуром Антоном Дарганом і відкритий у Вінніпегу дня 9. липня 1961 р. перед будинком Парляменту Манітобської Провінції, Канада.

„А нумо знову віршувать —
писав поет там р. 1848 —
(Звичайно нишком!) Нумо знову
Людей і долю проклинать!..
Не прокляну ж тебе, доле,
А буду ховатись,
За валами, та нищечком
Буду віршувати“.

Великою втіхою для нього були листи від приятелів — кн. Репніної й А. Лизогуба, що посилав йому книжки й приладдя до малювання.

Між його начальниками були різні люди — грубі й жорстокі і людяні. Треба сказати, що між ними було чимало Українців, які старалися чим могли злагіднити долю талановитого земляка. В листі з Орської кріпости до кн. В. Репніної з 25. II. 1848 р. писав Шевченко про офіцерів, що вони „всі мене, спасибі їм, як товариша приймають“, а в листі до неї з Новопетровської кріпости читаємо, що „начальство мое — добрі люди“. Але назагал були це люди малокультурні й грубі, що надто опустилися в забитому від світу кутку, шпаниці безпросипні. Це товариство, очевидно, не могло задовольяти Шевченка й він не раз у своїх листах різко про них озивався. Та й найкращі з-поміж них не могли йти проти волі вищої влади й поет мусів відбувати тяжку муштру та терпіти гуртове життя в брудній, смердючій казармі.

На щастя, як уже було згадано, нагодилася експедиція для опису берегів Аральського моря, до якої заходом її керівника, ка-

пітана Бутакова і з дозволу Обручова приділено Шевченка як рисувальника. Ця експедиція майже на півтора року вирвала поета з кріпости. Тривала вона від 11. травня 1848 р. аж до 9 жовтня 1849 р. Увесь цей час Шевченко жив не як підневільний солдат, а як рівний з іншими чоловік, у високо-інтелігентному товаристві, не знаючи ніякої муштри, а займаючися змальовуванням берегів і островів Аральського моря, — роботою, що мала не тільки мистецький, але передусім — науковий характер. Попри це все Шевченко безборонно займався поетичною творчістю й за час експедиції написав велику кількість поезій.

Товаришування з гарними, інтелігентними та поступовими людьми, як сам капітан Ол. Бутаков і його помічник штабс-капітан Ол. Макшеев, з якими поет разом жив, читання книжок і розмови на різні теми заповняли Шевченкові увесь час. Дали вони йому, крім радості, також багато фахового знання.

Рівночасно, як я вже згадав, поет чимало писав. Писати вірші було потребою його духа, його творчої природи, як це бачимо з його власних признань, висловлених у написаних р. 1848-го в Кос-Аралі поезіях. І він віддавався їй, не зважаючи на заборону й на всі прикрі наслідки, якби про це довідалося його начальство.

„Для себе, братіки, сплишу,
Ще раз те оливо потрачу“, —
читаємо в поезії „Сичі“. —

„Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я —
Для себе, братія моя!
Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю“.

Те саме говорить він і в оцій поезії:

„Неначе степом чумаки
У-осени верству проходять,
Так і мені минають годи;
А я й байдуже: книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами; розважаю
Дурную голову свою
Та кайдани собі кую,
Як ці добродії дознають...
Та вже нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу:
Уже два годи промережав,
І третій в добрий час почну“.

В Кос-Аралі написав Шевченко більшу частину своїх прегарних ліричних і політичних поезій із часу заслання — 68, в тім кілька довших, та поему „Сотник“, — **більше, ніж на волі в роках 1843-1846**. Виконав цілу серію (понад 200) високоцінних малюнків і рисунків. Отже це не був якийсь мертвий період у його житті, як це представляли народницькі біографи, а навпаки, **період повний творчої роботи, а zarazом своєрідною високою школою природознавства**, яка дала поетові багато знання про природу й цим поширила й поглибила й його мистецький світогляд.

За щасливий час, проведений на Кос-Аралі, подякував Шевченко цьому пустельному острову

прощальним віршем, написаним на відїзді:

„Готово!.. Парус розпустили...
Прощай, убогий Кос-Арале,
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже“.

Не зважаючи на всі невигоди експедиції — тяжкий перехід пустинною, тіснота в каютах під час плавби, вітри, шторми на морі, недостатні, а то й зіпсуті харчі тощо, Шевченко почував себе добре, був веселий і задоволений. Ол. Макшеев, з яким Шевченко прожив нерозлучно 4 з половиною місяці, пише в своїх спогадах, що за весь цей час бачив поета завжди бадьорим і веселим. Те саме зі слів Шевченка оповідає у своїх спогадах і М. Лазаревський, якому поет хвалив Еутакова як гарного товариша, з яким проводив час доволі весело.

В часі праці доводилося експедиції спинятися й перебувати в укріпленні Раїм. Комендантом його був підполковник Матвеев, чоловік добрий і культурний. Він привязався до Шевченка всією душею й дозволяв поетові робити що хоче. Ходив Шевченко в Раїмі в свитці й смушевій шапці, ніяких обов'язків не виконував. Генерал Федяєв, приїхавши до Раїму, привіз Шевченкові з Оренбургу цілу скриньку фарб і Шевченко малював з офіцерів портрети, беручи по червінцю за портрет.

Користуючися в Раїмі відносною свободою, Шевченко, як зга-

дує Ераст Нудатов, що служив у Раїмі прапорщиком, часто виїздив із форту гостювати до сусідніх стоянок мирних Киргизів. Обідав чи то в Матвеева, чи в когось із офіцерів і за обідом, випивши чарочку, змішив компанію, оповідаючи веселі анекдоти, а розійшовшись, кепкував і з прапорщиків, яких називав „бурбонами“, і з самого навіть коменданта.

Перебуваючи в Раїмі, поет брав участь у забавах тамошніх офіцерів, між іншим у полюванні на тигра, якого потім змалював. Але інтелектуального життя в Раїмі було ще менше, ніж в Орській кріпості, й офіцери проводили весь вільний час у гомеричному п'янстві, особливо взимку. На щастя, Шевченкові довелося перебувати в цьому забутому Богом і людьми форті не дуже довго. Був він тут кількома наворотами: від 19. червня до 25. серпня 1848 р., у вересні 1848 і зрештою два місяці в січні-березні 1849 р.

З Аралу вернувся він 6. X. 1849 року разом з експедицією до Оренбургу, де Бутаков мав упорядковувати зібраний матеріал. За дозволом генерал-губернатора Обручова Шевченко опрацьовував художній матеріал разом із своїм приятелем, Поляком, засланим Броніславом Залеським. Жив поет в Оренбурзі зовсім як на волі. Оселився на приватній квартирі, спочатку у Федора Лазаревського, потім у Бутакова, а врешті у капітана Герна, ходив у цивільнім одязі, писав і малював. Обертаясь в інтелігентному

товаристві. Федір Лазаревський оповідає у своїх спогадах, що Шевченка в Оренбурзі, як то кажуть, на руках носили. Він був прийнятий скрізь, навіть у „вищих сферах“, бував навіть запрошений на прийняття до самого генерал-губернатора В. Обручова, який до нього добре ставився. Шевченко малював портрет його дружини. „Буваючи в домах міської „сметанки“, поет — каже Ф. Лазаревський — тримався з гідністю й навіть з гордою повагою“.

Мав він багато приятелів серед засланих Поляків, які тут перебували. Особливо заприятелював з Броніславом Залеським, який до самого кінця поетового заслання полагоджував різні його орудки, передусім збував „куски“ його „матерії“, себто малюнки. Але звичайно перебував Шевченко в інтимному гуртку своїх приятелів — Ф. Лазаревського, С. Левицького. Карла Герна, Ол. Бутакова й інших, де був душею товариства. Весела й приємна бесіда затягалася не раз далеко поза північ, оживлювана чудовим співом Шевченка. Коли на таких сходах бували й дами, то „незмінною Тарасовою подругою, — згадує Ф. Лазаревський — була Татарка Забаржада, надзвичайної краси“. Шевченко змалював її портрет і присвятив їй чудову поезію „І станом гнучим і красою“ (Оренбург, 1850).

Як себе почував тоді Шевченко, свідчить його лист до А. Лизогуба з 8. листопада 1849 року. Сповідуючи його про свій пово-

рот до Оренбургу, поет писав, що він „живий — здоровий і, коли не дуже щасливий, то принамені веселий“.

20. XI. 1849 р. Обручов, а 16. II. 1850 р. Василь Жуковський клопочуться у 3-му відділі, щоб цар дозволив Шевченкові малювати, але мстивий Микола — „Палкин“ не погодився. Проте Шевченко далі писав і малював, бо місцеве начальство дивилося на це крізь пальці. На жаль, поет сам собі пошкодив, умішавшись в чужу любовну історію. Хоч великий приятель його, Федір Лазаревський, і відраджував йому встрявати в цю справу, вказуючи на звязані з нею прикрі для нього, як салдата, наслідки, але Шевченко не хотів і слухати попереджень свого приятеля. Справа була така.

Дружина Шевченкового приятеля, капітана Герна, зраджувала свого чоловіка з молодим прапорщиком Ісаєвим. Поет був цим дуже обурений і заявив Ф. Лазаревському, що не дозволить їй безкарно ганьбити чесне ім'я поважної людини. Почав стежити за взаєминами пані Герн із прапорщиком і, розповівши публічну таємницю чоловікові, який нічого не підозривав, улаштував так, що Герн застав парочку *tête à tête*. А на другий день після цього (22. квітня), Ісаєв з'явився з рапортом до Обручова, доносячи йому, що рядовик Шевченко живе на приватній квартирі, ходить у цивільному одязі, пише й малює. Обручов не міг замняти справу, що стала надто голосною

в цілому місті й могла дійти до царя поза його плечима.

27. квітня він наказав потрусити й арештувати Шевченка й посадити поета на гавптваху, а 12. травня вислав його до Орської кріпости, до того батальйону, де Шевченко служив до експедиції. І тільки 23. травня післав Обручов рапорт військовому міністрові кн. Чернишеву про те, що сталося.

В Петербурзі начальство сильно переполошилося. Зачалося слідство. 28. червня Шевченка в Орську арештовано й посаджено в каторжну тюрму, де він просидів два з половиною місяці й де його допитувано. Про це ув'язнення поет не любив згадувати. А потім його відправлено під суворий догляд у далеку Новопетровську кріпость, куди він прибув 17. жовтня.

Шевченкова необережність мала фатальні наслідки не тільки для нього, але для його приятелів — Ф. Лазаревського, С. Левицького, Ол. Бутакова, А. Лизогуба й кн. Варвари Репниної — їх узято під догляд поліції й заборонено листуватися з поетом, а один із шанувателів Шевченкових, молодий харківський учений Микола Головка застрелився, коли до нього явилась поліція. Княжні В. Репниній граф Орлов загрозив неприємними для неї наслідками за спочуття до „рядового“ Шевченка й листування з ним, уважаючи це за „втручання в справи Малоросії“.

Дісталось й Обручову, якого цар звільнив з посади, назначив-

ши на його місце, графа В. Перовського.

Наказом Обручова Ш-ка приділено до 4 роти 1-го батальйону під пильний нагляд команданта роти, штабс-капітана Потапова. Ретельний служака, неосвічений і безсердечний, Потапов дуже дався в знаки бідолашному поетові своїми намаганнями зробити з нього зразкового солдата, до чого він не мав ні хисту, ані охоти. Потапов раз-у-раз чіплявся до Шевченка й глузував з нього за його нездатність до військової служби. Крім того приставив до поета окремого доглядача — „дядьку“, що повинен був безперестанку за ним слідкувати, щоб нічого не писав і не малював. Шевченко, засмакувавши волі, тим болючіше відчував своє підневільне життя в казармі й тяжку муштру.

Але дуже скоро Шевченко придбав симпатії серед свого оточення — і офіцерів і самого коменданта, майора Антона Маєвського. Як людину інтелігентну й дотепну, Шевченка притягнуто до культурної праці, і от уже на Різдвяних святах 1850 р. поет виступає як декоратор та актор в аматорській виставі комедії Островського „Свої люди — порухуємося“. Після цієї вистави Маєвський улаштував вечерю й бал. Серед гостей офіцерів з їхніми родинами був і салдат Шевченко. Маєвський підійшов до поета й висловив спочуття до його долі, кажучи, що Бог щедро наділив його талантами пое-

та, мистця-маляра й актора та не наділив його щастям, і закінчив словами: „Ну, та Бог не без милости, а козак не без долі“.

У січні 1851 р. Шевченко пише до кн. В. Репніної: „Начальство моє добрі люди, здоровя моє, Богу дякувати, добре, тільки читання дуже обмежене, що подвоює нудьгу одноманітності“.

Треба сказати, що на адресу Маєвського одержував Шевченко свою кореспонденцію. Крім того, користувався протекцією полковника Юхима Матвеева, як про це сам писав до кн. В. Репніної. Врешті й Потапов перестав надто докучати поетові, але, розуміється, неволя й муштра мучили його й далі. Але й тут щаслива доля не покинула Шевченка. В травні 1851 р. прибула до кріпости геологічна експедиція для досліду зложищ кам'яного вугілля в горах Кара-Тау. З нею приїхали й його приятелі Поляки-засланці, Бр. Залеський і Турно. Вони привезли поетові купу новин, книжки й журнали.

Про цю експедицію згадував Шевченко із вдячністю. „Похід у Кара-Тау надовго в мене в пам'яті зостанеться — назавжди“ — писав він до Бр. Залеського 25. IX. 1855, а ще перед тим писав йому 10. VII. про цей похід: „Добре, весело було тоді нам з тобою“. Але коли експедиція покинула свою працю, поетові знову довелося вертатися в свою „незамкнену тюрму“, в смердячу казарму та марнувати свій талант у тяжкій муштрі, без відповідного товариства й лектури, в пов-

ній духовій самотності. На це й на погану воду, клімат та на цингу з браку потрібних вітамінів у солдатських харчах не перестає він нарікати в своїх листах до приятелів.

Та з призначенням командантом Новопетровської кріпости майора Іраклія Ускова, земляка, що прибув до фортеці весною 1853 року, становище поета значно покращало. Призначаючи Ускова, прохав його новий командир Оренбурзького Окремого Корпусу, граф. В. Перовський, „як-небудь полегшити“ долю Шевченка. Усков і його сім'я трактували поета як свого рідного. Шевченко скоро заприятелював з ними, мало не щодня перебував у їхній хаті, обідав, ходив з Усковою на проходи і врешті без пам'яті закохався в гарній командантші й писав про неї повні захоплення листи до Б. Залеського. Кохання це дало поетові багато радості, але врешті мусіло скінчитися. Ходження на проходи з дружиною команданта й часте відвідування вдома не могло полишитися незаміченим у маленькій фортеці й Усковій довелося звернути на це увагу поета. Обороняючи себе від спліток, мусіла вона уникати прогулянок із Шевченком та його явного обожнювання її. Але в своїм захопленні поет не міг зрозуміти становища замужньої жінки, виставленої на поговори, й це не могло не відбитися на охолодженні їх взаємин. Кінець-кінців Шевченко розчарувався в „бездушній кокетці“, як він пізніше

озивався про Ускову. Проте це нещасливе кохання не перервало дружніх відносин поета з Усковими й їх сім'єю. Зостався він з ними в приятельських взаєминах до самого відїзду з кріпости й пізніше озивався про них вдячно, як про добрих людей, та листувався з ними.

Користуючися прихильністю Ускова, зайнявся Шевченко скульптурою, різьблячи й ліплячи різні фігури з глини. Між іншим зробив пам'ятник на могилі сина Ускових. Це була безпечніша за малювання робота, бо в присуді про неї мови не було. Давала вона поетові чимало розваги.

Коли-не-коли одноманітність фортечного життя порушував приїзд якогось гостя „зі світу“. Це був тоді радісний день для засланця. Так, 1-го жовтня 1852 р., ще за Маєвського, відвідав фортецю молодий учений природознавець А. Головачов. В розмові з ним про всяку всячину провів Шевченко кілька годин до 9-ої години вечора, коли мусів вернутися в казарму.

Літом 1854 р. прибула до кріпости експедиція К. Бера для дослідження гідробіології Каспійського моря, а з нею молодий природознавець М. Данилевський, який пробув у фортеці коло двох місяців. Шевченко з ним заприятелював і, як писав до Б. Залеського (9. X. 1854) „за все його пробування тут мало що з ним розлучався“.

Тоді ж таки познайомився Шевченко і з відомим ученим

географом і статистиком Петром Семеновим-Тяньшанським.

В квітні 1856 р. К. Бер знову прибув з експедицією, а з ним і відомий російський письменник Олексій Писемський, з яким поет зблизився і через якого передав низку доручень своїм друзям у Москву і Петербург.

Ці відвідини виривали поета з буднів одноманітного казарменного життя й підбадьорювали його. Але муштра й заборона писати й малювати тривала далі, не зважаючи на заходи щиро-прихильного до поета команданта Ускова, й інших людських осіб, полегшити його долю, але всі ці заходи полишалися без успіху.

Так 7. квітня 1854 р. прохав Усков Перовського дозволити Шевченкові намалювати для кріпосної церкви запрестольний образ Воскресіння Христового. Сподівався Шевченко, що на таку річ дозвіл буде, однак 16. IV. прийшла відмова, що дуже пригнобила поета. Шевченко хотів мати офіційний дозвіл, щоб мати змогу цілком вільно, не ховаючися, малювати, бо нишком він, користаючи з поблажливості Ускова, таки малював.

В жовтні 1854 р. був на інспекції в Новопетровській кріпості генерал Фрейман. Усков намовив його прохати Перовського підвищити Шевченка в підофіцери. Але командант батальйону, в якому служив поет, майор Львов, на запит Перовського про поведінку й службу Шевченка, відповів, що поведінки він гарної, але слабкий у фронтовій службі, тому

не заслуговує на підвищення. Що більше, на весні 1855 року Львов післав до Новопетровської фортеці наказ вимуштрувати поета на справжнього фронтовика. А коли пізніше подав рапорт про підвищення, з того нічого не вийшло: справа було погублена його першим відзивом.

І поетові далі допікали муштрою по вісім годин денно та караулами. Дуже це Шевченка мучило, а до того долучився ще й брак інтелігентного товариства. Поет дуже нарікав на офіцерів, що не знали іншої розваги, крім п'янства. Але не зважаючи на прикрі обставини, Шевченко в ці роки незвичайно багато працював. Легально займався скульптурою, а нишком писав повісті. Писав по-російськи, в надії надрукувати в котромусь із столичних журналів і заробити. Протягом 1853—1856 рр. написав їх цілу низку. Українських поезій у цьому часі не писав, зневірившись в своїх силах.

Та ось умер цар Микола й зі вступленням на престіл Олександра II-го вийшла амністія за політичні проступки. Товариші й друзі Шевченка — польські засланці, Бр. Залеський та інші, були амністовані, але Шевченка цар поминув із п'ямсти за сатиру на його батька й матір. Дуже це пригнобило поета. Клопотання Толстих про амністію для Шевченка цар 27. III. 1855 року відкинув і бідний поет далі мучився в неволі.

І тільки в січні 1857 р. після

настирливих заходів Толстих та інших Шевченкових приятелів цар нарешті дав наказ про звільнення. Але від наказу до його виконання минуло кілька місяців, поки з Петербургу прийшов дозвіл до Оренбургу, а з Оренбургу до Уральська, а з Уральська до Новопетровська.

Можна собі представити, як це мучило поета, який від Толстих та інших друзів знав про наказ царя звільнити його з неволі. Даремне дожидав з кожною поштою розпорядження про звільнення. Йшло воно за інстанціями черепашиним кроком: 17. січня дав цар наказ про звільнення, 16. IV. вислано наказ до командира окремого оренбурзького корпусу, 28. V. Перовський видав розпорядження про звільнення Шевченка з військової служби з тим, щоб жив він в Оренбургу, 26. VI. це розпорядження прийшло до Уральська, 21. VII. про це вже було відомо в Новопетровській кріпості, а тільки 24. VII. капітан Косарьов оголосив Шевченкові наказ про звільнення:

„Холодні, байдужні тирани!“ — писав поет 18. VI. у своєму Щоденнику про цю бюрократичну тяганину. „Я одурію, нарешті, від цього безконечного дождання“.

А тим часом, коли поет був уже формально вільний, мусів він і далі виконувати салдатські повинності: 23. VI. мусів Шевченко витерпіти „смотр“ (військовий перегляд) з усіма його приємностями. Ще 19. VI., готуючися до

„смотру“, пригоняли поетові амуніцію. „Яка безконечна й огидна ця пригонка амуніції! — записує поет у Щоденнику 19. VI. — Невже й це ще не в останній раз мене ведуть на площу, як безсловесну тварину на показ! Ганьба й зневага! Трудно, важко, неможливо заглушити в собі всяку людську гідність, стати на витяжку, слухатися команди й рухатися як бездушна машина!“ А після смотру довелося Шевченкові пережити й тяжку зневагу від п'яного офіцера Кампін'йоні, який без жадних підстав звелів його посадити на гавптвахту за вигадану образу, а Шевченко ще мусів прохати в нього пробачення (27.—28. VI.). Що більше, капітан Косарьов на вправах прилюдно глумився з поета й дав наказ ефрейторові зайнятися з ним „маршировкою й рушничними вправами години чотири в день“ (7. VII.).

Та все ж таки від січня 1857 р. Шевченкові значно полегшало. Він уже не ходив на варту й часто перебував на огороді під тінню верби, що виросла з тої вербової гілки, яку він, коли його везли до Новопетровської фортеці, підняв був у Гурьєві 13. X. 1859 р. по дорозі до пристані й, прибувши на місце, посадив на кріпосному — „комендантському“ городі. Вона від того часу розрослася й сидіти під нею стало улюбленим заняттям поета.

Тепер Шевченко малював уже відкрито й пробує навіть писати й по-українськи. 16. V. пише другу версію „Москалевої Кри-

ниці“, а 12. VI., дожидаючи звільнення з неволі, починає писати свій „Журнал“ — щоденник, щоб хоч цим забити час.

Це очевидно, відбилося й на самопочуванні поета, але нервова напруга, спричинена дожиданням відїзду з кріпости, відбилася на його працездатности. „Тепер, слава Богу, — писав він 20. V. 1857, до Мих. Лазаревського, — я повеселішав, а все таки, за що не візьмуся, — із рук випадає“.

Нарешті 1-го серпня 1857 р. командант Усков, перевищуючи свої повновласті, видав Шевченкові пропуск прямо до Петербургу, минаючи Оренбург, за що потім дістав нагану, а 2. VIII. о 9-ій годині вечора поет відплив із Новопетровської фортеці звичайним човном. По трьох днях плавання по Каспійському морю прибув він 5. серпня до Астрахані.

Так зачалось його вільне життя. Коли відрахувати той час, коли Шевченко перебував в Аральській експедиції та потім в Оренбурзі, разом майже два роки (11. V. 1848 — 23. IV. 1850), а в Кара-Тау (від 21. V.—1. IX. 1851), то фактично в неволі пробув він вісім років і один місяць без трьох днів.

Єфремов каже, що арештування 1847 р. розколело на двоє життя поета. Позаду zostалися зруйновані події особистої та громадської натури, zostалася муза, праця на користь рідного краю, товариство; спереду — темною низкою простягся ряд

чорних днів у смердючій казармі, муштра, неволя, чужина і ні жадного просвіту, ні найменшого промінчика ясного світла, що заслання було для поета „проквільним погасанням хисту, творчої сили, всього живого“, що Шевченко був „живцем похований цілих 10 років“.⁶ Це велике перебільшення.

Дійсність цілком заперечує ці твердження народницького автора. Насправді в тяжкому засланні були у Шевченка й ясні моменти, навіть довші антракти вільного життя, а муза його не тільки не замовкла, але обдарувала нас великою кількістю правдивих перлин високої поезії. Але й переставши під тягарем підневільного життя писати українські поезії, Шевченко проте не перестав працювати як мистець — пише повісті, щоденник, займається скульптурою, й крім того, багато малює, не зважаючи на заборонону.

А скоро тільки заблисла надія вирватися з неволі, в повній силі пробуджується наче з летаргу його українська муза. Отже твердження народницьких авторів, що заслання — це мертвий час у Шевченковій творчості, цілком безпідставне. Зруйнувавши тілесне здоров'я колись міцного фізично поета, воно не знищило його творчих сил, як про це проречисто свідчить і його праця на засланні й після заслання. Але

⁶ С. Єфремов, Шевченко за ґратами. Збірка „Шевченко“, Київ, 1914, ст. 118—119, проф. В. Петров, ст. 20—21. Підкреслення мої — В. Д.

здоров'я його справді підкосило, вимучивши його докраю — фізично й психічно. А муки Шевченко прийняв аж надто багато, ставши раптом із вільної людини безправним невольником, засудженим жити в неможливих для інтелектуальної творчості умовах.

VII. Шевченко про своє життя в неволі

1.

Цей прикрий перехід з волі до неволі не міг, очевидно, поет не відчувати всіма фібрами своєї душі й свої терпіння й муки він висловив і в численних своїх поезіях і в листах до приятелів. Нижче подаю відповідні Шевченкові вислови, щоб змалювати його душевні переживання на засланні його власними словами.

Ось що пише Шевченко, перебуваючи в Орській фортеці. Своє заслання називав він **лютою неволею**:

„І мене в неволі лютій
Інколи згадайте“ —

прохав він друзів у поезії „Згадайте братія моя“ (1847).

„...Колишні мої страждання проти теперішніх були то сльози дитячі. **Гірко, нестерпно гірко!**“

„Бодай і ворогові моєму лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь“ (Орська кр., 14. XII. 1847 до А. Лизогуба).

„Як же жити
На чужині, на самоті?
І що робити взаперті?
Як би кайдани перегризти,

То гриз потрохи б... Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Щоб перегризти... **Горе нам,
Невольникам і сиротам,**
В степу безкраїм за Уралом“.

(„Самому чудно, А де ж дітись?“ Орськ, 1847).

Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

(Орськ, 1848)

Гірко скаржиться на **нудьгу й самотність**: „Нудьга та й годі“ (лист до А. Лизогуба 22. X. 1847). „Нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впилася, мов люта гадина“ (лист до Мих. Лазаревського 20. XII. 1847).

„Було на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшло до скруту, то святий їх знає, де вони поділись!“ — і додає: „Лихо діється зо мною, та не одно, а всі лиха упали на мою голову. Одно то, що нудьга і безнадія давить серце, а друге — нездужаю з того дня, як привезли мене в цей край“. (Лист до А. Лизогуба, 1. II. 1848).

„Нічого не вдію з проклятою нудьгою“ (до Федора Лазаревського 22. IV. 1848).

Навіть у Кос-Аралі, де поет жив вільно серед прихильних йому інтелігентних людей, не кидала його журба за Україною та жаль, що друзі до нього не пишуть. В поезії „І золотої й дорогої“ (1848 р.) пише він:

„А іноді така печаль
Оступить душу — аж заплачу“.

Те саме читаємо і в поезії „Мов за подушне...“ Навіть віршування не помагає, так він журиться.

„Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу і пишу,
Віршую нищечком, грішу,
Бог зна колишніі случаї
В душі своїй перебираю
Та списую, — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу... Лютий злодій
Впирається таки, та й годі!“

(1848)

А у вірші:

„І знов мені не привезла
Нічого пошта з України!“

скаржиться:

„Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись...“

І поет питається:

„Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Та все дочиста розказать,
Усе, що треба, що й не треба!“

(Кос Арал 1849)

В поезії, присвяченій Ф. Лазаревському, Шевченко просить його:

„...Згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре...
...На дворі, бач,
Наступає свято,
Тяжко його, друже брате,

Самому стрічати
У пустині...

Завтра ж рано
Завіє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний,
І занесе піском, снігом
Курінь, мою хату,
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!“

(„Не додому вночі йдучи“,
1848).

І поет питається в розпуці у вірші „І небо невмите і заспані хвилі“:

„Чи довго буде ще мені
В оцій незамкненій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем,
Нудити світом?“ (1848)

Ностальгія не переставала мучити Шевченка, де б він не був. Навіть в Оренбурзі, де жилося йому несогірше, чується він самотнім. „На самий Свят-вечір сижу собі один-однісінький у хатині та журюся, згадуючи свою Україну і тебе, мій друже єдиний“ — пише він до А. Лизогуба 29. XII. 1849. Те саме читаємо і в листі до кн. В. Репниної 1. січня 1850 р. „Сижуч тепер один-однісінький“, а в кінці листа каже: „Я тепер як той, що в безодню падає — за все ладен учепитися! Яка жахлива безнадія!“

А 3. січня 1850 р. пише до Осипа Бодянського: „Нудьга така, що вона мене незабаром вжене в домовину“.

Особливо нарікав Шевченко на життя в Новопетровській кріпості, куди попав, заплутавшись в

історію з Ісаєвим. Про цю фортецю, де йому довелося найдовше мучитися, озивався він завжди з великою неприязню, називаючи її: „Прокляте гніздо“ (лист до Бр. Залеського 20. V. 1856), „широка хурдига“ (до Я. Кухаренка 22. IV. 1857), „смердяче укріплення“, „погане укріплення“ (до М. Лазаревського 1. VII. 1857), „тюрма“ (14. VIII, до нього ж), „ненависний форт“ (до М. Осипова 23. XII. 1857), „каторжні укріплення“ (до Я. Кухаренка 16. II. 1858).

„Про себе якби сказав, що мені тут добре, то тяжко збрехав би“ — пише він 2. VIII. 1852 до Ф. Лазаревського. Нарікає на самотність: „Самота — ось мій ворог найлютіший“ (до А. Лизогуба 16. VII. 1852); на безнадійність: „та що ж значить хвороба тіла проти хворости душі, проти тої страшної хворости, що безнадією зветься. Жахливий це стан!“ В. Григоровичеві коло 12. IV. 1855 скаржиться на одноманітність життя й бездіяльність. „Гидка бездіяльність і одноманітність... паскудна одноманітність“ — пише він 8. XI. 1856 р. до Бр. Залеського. „Нудьга, крий Мати Божя, яка нудьга — сидить, склавши руки, і так сидить дні, місяці і годи. О Господи, сохрани всякого чоловіка од такої живої смерти (30. VI. 1856 до С. Артемовського); „А нудьга, нудьга! Я ще зроду такої нудьги не коштував. Ні до чого руки не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам“ (22. IV. 1857 до М. Лазаревського).

2. Брак читання. Заборона малювати

На що особливо скаржився Шевченко — це брак книжок.

„...Читати хоч би на сміх одна буква і тії нема“ (Орська кр. 22. X. 1847, до А. Лизогуба); „Йй-Богу, окрім Біблії, нема в мене ні однісінької книжки“ (Орська кр. 20. XII. 1847, до Мих. Лазаревського); „і нема чого прочитати“ (Оренбург, 3. I. 1850, до О. Бодянського); „...Здоров'я моє, Богу дякувати, добре, тільки читання дуже обмежене“ (Новопетр. кр. 12. I. 1851, до кн. В. Репниної); „...Спочатку було без усякого читання страх як тяжко. Потім почав звикати... Та найгірша для мене мука, що рисувати мені не дозволено“. (Новопетр. кр., 1. VII. 1852, до С. Артемовського).

Саме заборона рисувати й малювати найбільше мучила поета-малювача. „Колишні мої страждання проти теперішніх були то сльози дитячі... — пише він 24. X. 1847 до кн. В. Репниної з Орської кріпости. — Гірко, нестерпно гірко! І при всьому цьому лихові мені якнайсуворіше заборонено рисувати і писати (окрім листів), а тут так багато нового, — Киргизи такі мальовничі, такі оригінальні та наївні, самі під олівець просяться... Дурію, на них дивлячись“. „Дивитися ж і не рисувати — додає він — це така мука, яку зрозуміє тільки справжній мистець“. „Бачив багато оригінального (під час експедиції), чого ніде не доводилось бачити — читаємо в листі до В. Жуковського, — і болюче мені,

що нічого не міг нарисувати, бо рисувати мені заборонено. Це найбільше з усіх моїх страждань“ (Оренбург, 10. I. 1850). „Та найгірша для мене мука, що рисувати мені не дозволяють, а чому, й не знаю“ (до С. Артемовського, Новопетровська кріпость, 1. VII. 1852); „Мені заборонено рисувати, а я за все життя ні одної рисочки доганної не накреслив“ (до О. Бодянського, 15. XI. 1852); „Мені заборонено писати (окрім листів) і рисувати — ось де справжня і страшна кара“ (до С. Артемовського, 15. VI. 1853).

3. Казарма й муштра

Перейдім тепер до життя Шевченка в салдатах. Ось як описує він своє примусове перебування в казармі: „До люльок, смороду і зику став я трохи привикать“ (Орська кр., 20. XII. 1847, до Мих. Лазаревського); „Вчора не міг скінчити листа, бо товариші салдати кінчили муштру, почались оповідання, кого били, та кого бить обіцяли, — галас, крики, балалайка вигнали мене з казарми“ (Орська кр. 25. II. 1848, до кн. В. Репниної). „А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі... та ще й в казармах“ — скаржився Шевченко в листі з Орської кріпости до А. Лизогуба, 11. XII. 1847.

„Друже-брате, — пише він до А. Козачковського з тієї ж Орської кріпости в 1847 р.:

„Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи. Розібють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію...

І все по світі проженуть
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть,
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу.
Благаю Бога, щоб світало,
Мов волі сонця, світу жду.
Цвіркун замовкне, „зорю“ бють,
Благаю Бога, щоб смеркало!
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати.

„Мені і досі бояться дозволити денебудь, окрім казарми, притулитись“ (Новопетр. кр., осінь 1853 р., до Бр. Залеського).

„...Я оце вже третій рік, як пропадаю в неволі, в цім Богом забутому краю. Тяжко мені, друже! Дуже тяжко!.. Живу в казармах, між салдатами, ні з ким слова промовить і нема чого прочитати — нудьга!“ — пише до О. Бодянського з Оренбургу 3. I. 1850. „...Живу, можна сказати, життям публічним, сиріч у казармах. Муштруюся щодень, хожу в караул і т. інше, одно слово салдат, та ще який салдат! Просто опудало вороняче“, — читаємо в листі до А. Козачковського з Новопетровської кріпости 16. VII. 1852. „З мене тепер, п'ятдесятлітнього діда, тягнуть жили по вісім годин на добу!“ (до Ол. Плещеева 6. IV. 1855).

Командант Орської кріпости, генерал-майор Ісаєв ставився до Шевченка прихильно, але коли він умер (1847 р.), то батальйонний командир, майор Мешков — із солдатів — показав над поетом, згадує Мих. Лазаревський, усю силу своєї влади. Перевів його в казарму, де Шевченко

спав і проводив цілі дні на брудному мішку. „Приїжджаючи до сить часто до Орської кріпости в службових справах, я — каже М. Лазаревський — завжди відвідував Шевченка й бачив тодішнє його життя в казармі. Товариство п'яних і розпустних салдат, нестерпне повітря, бруд, постійний галас, — усе це дуже обурювало Шевченка... Часом дозволялося йому відвідувати знайомих на годину-дві, але ці відвідини рідко обходилися без пригод. Салдати — товариші Шевченка — в його неприсутності украдуть, бувало, з його шафки книжку й заставлять у шинку. Шевченко питався тоді, в котрому шинку за скільки заставлена й викуплював книжку звідти“.

А ось як описує Никита Савичев казарму в Новопетровській фортеці, в якій жив Шевченко: „...довга будівля з низькими „нарами“ (полом, чи по-галицьки причами), по обох боках, з маленькими, але частими вікнами майже під самою стелею, долівка земляна, трохи скроплювана для прохолоди“.

4. Середовище

Оточення, в якому доводилося жити Шевченкові, зокрема офіцерський склад, малює поет чорними фарбами. Всі вони, з малими вийнятками, люди некультурні, брутальні, а надодаток великі п'янюги.

„Бачити раз-у-раз перед собою тупі та ще й п'яні голови, — не диво, коли й чоловік, більш, ніж я, зрівноважений здуріє“. (Ново-

петровська кр., 10. II. 1855, до Бр. Залеського).

„Як би ти побачив, — писав Шевченко 30. IV. 1856 до С. Артемовського, — між яким людом верчуся я оці десять літ! Та не дай, Господи, щоб і приснилися тобі коли-небудь такії недолюди! А я у їх в кулаці сижу, давлять, а я повинен ще й кланятися, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу, між нігтями“.

„Готи, серед яких останні дні свої животів Овідій Назон — найдосконаліший твір Всемогущого Творця світу — були дикими варварами, але не п'яками, а ті, що мене оточують, — і одно і друге — скифи, варвари та ще й п'яки!“ (Новопетр. кр. 20. V. 1856, до Мик. Осипова).

Тільки про Ускова озвався Шевченко, як про гарну людину. „Начальника послав мені Бог чоловіка доброго, та й назагал люди добрі, мене не цураються“ — писав він 16. VII. 1855 р. до А. Лизогуба.

5. Шевченкові хвороби

До всіх прикростей, які доводилося переживати Шевченкові на засланні, долучилися ще й різні недуги, що йому допікали — цинга від браку вітамінів, ревматизм тощо, на які він скаржився в листах до приятелів: „Восени мучив мене ревматизм — а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно“, — пише до А. Лизогуба з Орської кріпости 11. XII. 1847. „Занедужав я спершу ревматизмом... а тут спіткала мене

цинга лютая, і я тепер мов Іов на гноїщі“, скаржитесь в листі до М. Лазаревського, 20. XII. 1847; „Ревматизм, цингу перетерпів, слава Богу, а тепер зуби і очі так болять, що не знаю, де дітись“ (Орська кр. 1. II. 1848, до А. Лизогуба); „І скорбут, і життя в казармах зруйнували зовсім моє здоровя“ (Новопетровська кр., коло 10. I. 1850, до В. Жуковського); „Наближається до мене та сама хворість, що Ви мене від неї в 1844 р. врятували“ (Новопетровська кр., 16. VII. 1852 до А. Козачковського); „Раз-у-раз нездужаю“ (Новопетр. кр., 15. VI. 1853 до С. Артемовського); „Ревматизм мене швидко зруйнує“ (Новопетр. кр., коло 12. IV. 1855, до В. Григоровича); „Повернувши з Ханга-баби, видержав добрий пароксизм пропасниці“ (Новопетр. кр. 25. IX. 1855, до Бр. Залеського).

VIII. Одчай і зневіра

Коли візьмемо все вище наведене під увагу, то не будемо дивуватися, що в Шевченка на засланні бували хвилини, коли він, доведений до краю, попадав у розпуку й проклинав свою долю, людей і самого себе, свою поезію. Але цей душевний підупад завжди в нього скоро минав. Був він засильною індивідуальністю, щоб цілком заломитися — це раз, а друге, не треба забувати, що навіть у найгірших обставинах мав він і просвітні моменти й друзів, з їх участливістю, увагою й листами, і це допомагало йому вийти переможно з душев-

ної кризи. Це треба пам'ятати, читаючи його розпучливі ляментатції, викликувані каторжними умовами заслання. Особливо ж тяжко переживав Шевченко перші роки заслання після райдужних днів вільного життя. „Спершу я сміливо заглядав лихові в очі. І думав, що то була сила волі над собою, аж ні, то була гордість сліпая, я не розгледів дна тієї бездни, в котру впав, а тепер, як розгледів, то душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітра“ — писав він з Орської кріпости до Мих. Лазаревського, 20. XII. 1847. Перебування в смердючій казармі, вічно на людях, без змоги малювати й писати, — не могло його не доводити до одчаю. Особливо мучила його заборона малювати, бо вірші міг писати нишком і ховати їх за халявою, а малювати потаємці було неможливо. А малювати так божевільно кортіло. І це незаспокоєне прагнення було причиною написання відомих листів до В. Жуковського й ген. Л. Дубельта, в яких поет — людина горда, — пригадаймо його слова в листі до В. Шевченка 2. XI. 1859 р., що „гордості та пихи я ще в моєї матері позичив“ — понизився (нехай і не щиро, з формальних причин!) до каяття. Він готов був признати свій „злочин“ щодо писання протидержавних і протиправних віршів, але протестував проти заборони малювати, раз-у-раз заявляючи, що нічого недозволеного не малював. „Я зовсім свідомий свого злочину й щиро каю-

ся“ — писав він до В. Жуковського десь коло 1. січня 1850 р. з Оренбургу, — і додавав: „Я в житті не рисував нічого злочинного — свідчуся Богом!... В випадку божевілля написав я пашквіль“. Те саме читаємо і в листі до ген. Дубельта з тої самої дати: „Я цілком свідомий мого злочину й щиро каюся“. Ці листи зрозуміємо, прочитавши оці слова з поетового листа до кн. В. Репниної з 1. січня 1850 р.: **Я тепер, як той, що в безодню падає, — за все ладен учепитися**“. Тоді ж таки обвинувачував Шевченко й своїх приятелів, що ніби то вони штовхали його писати „погані вірші“.

„Вороги! І люті, люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святую душу...
Бо ви мене з святого неба
Взяли між себе і писать
Погані вірші научили!“

(Див. вірш „Чи то недоля та неволя“).

Ці обвинувачення, — очевидно несправедливі, — свідчать, до якої розпуки дійшов був поет.

І пізніше нарікав він на свої нецензурні поезії, що довели його до заслання. В листі до Семена Артемовського з Новопетровської кріпости 15. VI. 1853 р. теж проклинав він свої вірші: „**Ось до чого довели мене віршики, тричі прокляті... Гей! То-то було б, дурний Тарасе, не писать було б поганих віршів**“.

Поета жахала думка довіку му-

читися на далекій чужині, померти на засланні, не побачивши милої серцю України.

„Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить“ —

писав він уже на самому початку свого підневільного життя, сидячи в травні 1847 р. в казематі 3-го відділу. І вже тоді він нарікав і на себе й на людей:

„Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить“.

(див. вірш „В неволі тяжко“).

В Оренбурзі писав Шевченко в 1850 р.:

„Серце холоне,
Як подумаю, що може
Мене похоронять
На чужині...“

(Вірш „Лічу в неволі дні і ночі“).

Шкода було Шевченкові свого змарнованого життя, що було розквітало й згинуло як той квіт на морозі. Свої жалі з приводу цього виляв він у низці поезій, написаних у Кос-Аралі, 1848 р.

„Боже милий
Тяжко мені жити!
Маю серце широкее,
Ні з ким поділити,
Не дав еси мені долі,
Молодої долі,
Не дав еси ніколи,
Ніколи, ніколи!“

(„Заросли шляхи тернами“).

„Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?“

Що світ завязаний, закритий?
Що сам єси тепер москаль?
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося?"

(„Ну, що б, здавалося,
слова“).

„Та ще й те,
Що літечко мое святее
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать...“

(„В неволі, в самоті немає“)

А в Оренбурзі 1850 р. пише:

„Чого ж я плачу?

Мабуть, шкода,

Що без пригоди, мов негода
Минула молодість моя“.

(„Огні горять, музика грає“).

Таких звірень, жалів і нарікань можна навести більше. Як тяжко далися в знаки Шевченкові жакливі умови заслання, не зважаючи на згадані вище ясні моменти, свідчать оці його листи з Новопетровської кріпости. У відповідь на українського листа Сигизмунда Сераковського пише він до нього 6. IV. 1855 р. по-російськи (наводжу в українському перекладі):

„Радий би я тим же серцю милим словом одповідати, та я такий заляканий, що рідного, милого звуку боюся. Особливо тепер я ледве можу хоч як-небудь висловлюватись“.

А 25. IV. 1856 р. пише до Бр. Залеського таке: „Тепер я так стурбований, так морально вбитий, що простої думки в бідній моїй голові звязати, не те, щоб що-небудь путне написати“.

Таке писав Шевченко ще 14. XI. 1849 р. з Оренбурга до кн. В. Репниної: „Ви б уже не пізнали в мені колишнього по-дурному ентузіастичного поета. Ні, я тепер надто розсудливий став: уявіть собі, впродовж мало не трьох років ні однієї ідеї, ні однієї надхненної думки...“

А в листі до С. Артемовського з 30. VI. 1856 р. читаємо: „Я зубожілий у повному сенсі цього слова, й не тільки матеріально, — душею, серцем зубожів. От що зробила з мене проклята неволя, трохи — трохи не ідіота. Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого“. Поет тут сильно перебільшив, коли порівнюємо з попереднім переглядом. Він навіть зневірився був у своїй українській музі: 22. IV. 1857 р. писав до Я. Кухаренка: „Може дасть Господь милосердний, що одпочину та на старість попробую писати прозу. О віршах уже нічого й думать“.

Проте надія скорого визволення викликала в його душі нові сили й він невдовзі (16. V.) пише новий варіант своєї „Москалевої Криниці“.

В своєму щоденнику під датою 20. V. 1857 ось що записує поет з цього приводу: „Вірші виявилися майже однакової якості з давнішими моїми віршами. Трохи тугіші й уривчастіші. Але це нічого. Дасть Біг, вирвуся на свободу, й вони в мене потечуть плавкіше, вільніше, простіше й веселіше“.

І так сталось. Велика сила — свобода. Вже сама тіль її оживи-

ла нашого страдника й він, як той Лазар, воскрес до нового життя.

20. червня 1857 р. записує він у своєму Щоденнику: „Все це невимовне горе, всяке пониження й наруги минули, наче не торкаючися мене. **Найменшого сліду не лишили по собі.** Досвід, кажуть, наш найкращий учитель. Але гіркий досвід перейшов повз мене непомітно. Мені здається, що я точнісінько такий самий, як і десять років тому. **Ні одна риса в моєму внутрішньому образі не змінилася...** Дещо прояснилося, заокруглилося, набрало природнішого розміру й вигляду“.

IX. Поворот із заслання

Нема чого й говорити про те, як радісно було на душі у Шевченка, коли він покинув нарешті свою „незамкнену тюрму“. Ніякі труднощі дороги не затьмарювали його погідного настрою, тим більше, що в дорозі мав він інтелігентних добрих супутників, з якими було цікаво розмовляти й які постачали йому різні літературні новини, в тому й нелегальні видання Герцена. Вже в самому початку його мандрівки, в Астрахані, щиро вітали поета-страдника земляки Українці, що там перебували. Проїздом попри Саратов відвідав Шевченко стареньку матір Костомарова, що стрінула його як рідного сина. Шевченко весь час, як плів Волгою, поза розмовами й читанням, малював і вів свій щоденник.

Так само і в Нижньому Новгороді, куди прибув 20. IX. 1857 р.,

Перебуваючи в Нижньому Новгороді, Шевченко обертася в колі місцевої інтелектуальної еліти, брав живу участь у літературно-артистичному житті й малював портрети та краєвиди.

12. XI. 1857 р. писав він звідси до Ускова: „Мені тут покищо добре. Нижегородська аристократія приймає мене гостинно й за роботу платить, не торгуючись, по 25 рб. среб. за портрет, нарисований олівцем. Гроші в мене є. Костюм справив собі першого сорту, починаючи від голляндської білизни“. Того самого дня писав він те саме й до гр. Н. Толстої: „Від дня виїзду мого з Новопетровського форту я зовсім щасливий і особливо сьогодні. Тепер, за допомогою добрих люсеречно поставилося до нього місцеве громадянство, в тому й земляки, які допомогли поетові спекатися халепи, що його стрінула по приїзді.“

Як знаємо, Усков, проти волі начальства, дав Шевченкові пропуск прямо до Петербургу. Коли в Оренбурзі про це стало відомо, то до нижегородської адміністрації вислано наказ не пускати поета далі, а завернути його до Оренбургу, а Усков дістав нагану. Але заходом приятелів поліцейний лікар з дозволу свого начальства виставив поетові свідоцтво, що він хворий і не може пускатися в далеку дорогу. Тим часом петербурзькі приятелі здобули йому дозвіл їхати до столиці, куди він і рушив 8. III. 1858 р., пробувши у Нижньому Новгороді мало не півроку.

дей я потроху роблюся схожим на чоловіка... Спасибі моїм тутешнім друзям, я завалений книжками і запоем читаю“.

Великою радістю для нього був приїзд старого приятеля, відомого артиста Мих. Щепкина, який спеціально прибув, щоб стрінуги поета.

В Нижньому Новгороді сподобалася йому молода артистка Катерина Піунова, що брала участь у місцевих виставах. Поет мав намір одружитися з нею, але вона на це не згодилася, бо був він значно старший за неї. Прикро було Шевченкові дістати від дівчини гарбуза, але цю прикрість він пережив досить легко. Пізніше, 6. XII. 1858 р. писав він з Петербургу до Мих. Щепкина: „Скажи мені, будь ласка, що б з мене тепер було, якби я був оженився на моїй Тетясі? ⁸ Пропавший чоловік, та й більше нічого“.

Врешті й Нижній Новгород і життя в ньому сприкрилися поетові, і він почав лаяти місто, тим більше, що й заробітки урвалися, нудьгувати й рватися до столиці, як про це згадує якийсь А-типов у статті про поета в „Северной Пчеле“ 1861 р. Таке писав і сам Шевченко в листах до П. Куліша (4. I. 1858) та Ускова (17. VI. 1858).

По дорозі до Петербургу спинився Шевченко в Москві, де відвідав своїх давніх друзів — Осипа Бодянського, Мих. Максимовича, А. Мокрицького, Мих.

⁸ Так назвав поет Піунову через її виступ у ролі Тетяни в „Москалі Чарівнику“.

Щепкина й кн. Варвару Репнину, а також відомих місцевих знаменитостей з літературно-наукових кіл (С. Аксакова й його родину, І. Якушкіна й ін.). Максимович дав з нагоди повороту Шевченка парадний обід, на який запросив своїх визначних знайомих — Аксакова, Щепкиних та ін. Під час обіду виголосив господар вірш на честь поета.

В Петербурзі Шевченка вітало громадянство з незвичайним ентузіазмом: і земляки Українці, й Росіяни, й Поляки. На його честь улаштовувано бенкети, запрошувало його виступати на літературних вечорах тощо.

Під враженням зустрічі його в Толстих записав Шевченко в своєму Щоденнику під 30. III. 1858: „Боюся, як би мені не зробитися модною фігурою в Петербурзі. А на те схоже“. А до Ускова писав 4. VII. 1858 р.: „В Пітері мені добре покищо. Кватирюю в самій Академії. Товариші художники мене полюбили, а незліченні земляки мене просто на руках носять. Одним словом, я цілком щасливий“.

„Я досі не можу вирватися з обіймів моїх захоплених земляків — писав він 25. IV. 1858 р. до С. Аксакова. — Спасибі їм, прийняли мене як рідного, давно невиданого брата, і носяться зо мною немов з писанкою“.

Ол. Макшеев у своїх спогадах про поета каже, що „в Петербурзі Шевченка мало не на руках носили, він став знаменитістю“.

Особливо сердечно привітали його граф Федір Толстой і його

дружина Настасія Івановна з цілою родиною. Дочка Толстих, Катерина, полишила дуже цінні, перейняті щирою симпатією до українського поета спогади про нього.

В Петербурзі стрінувся Шевченко з багатьма колишніми своїми знайомими і приятелями — Українцями, Росіянами, Німцями й Поляками та познайомився з багатьма новими. Особливо він був заприятелював з знаменитим трагіком Айрою Олдріджем, який тоді виступав у Петербурзі в Шекспірівських драмах. Нічого й казати, що став великий кобзар признаним головою української колонії в Петербурзі, серед якої найвидатнішими членами були саме його давні приятелі з Кирило-Методіївського братства — Василь Білозерський, Микола Костомаров і Панько Куліш. Т. Шевченко часто з ними сходився, провадив із ними дружні й веселі розмови, співав і жартував, а то й сперечався. Особливо любив він спорити з Костомаровом, як про це з гумором згадує в своїх, овіяних теплою симпатією до обох славних українських діячів, Катерина Юнге, донька гр. Толстих, що так дружньо поставилися до Шевченка. Поет любив навіть пожартувати над своїм ученим другом, і, бувало, виправляв йому різні фіґлі, що одначе не захмарювало їхньої приязні.

Советські автори за всяку ціну силкуються вилучити Шевченка з українського середовища й силоміць пристібнути його до гурту російських „революціонерів-де-

мократів“, навіть зробити його учнем і послідовником трьох китів — В. Белінського, М. Добролюбова й М. Чернишевського. Але всі їх зусилля минаються з правдою. Єдине, що можна сказати, це те, що Шевченко перед засланням був знайомий із В. Белінським, а після заслання з Чернишевським і тільки. І коли вже говорити про вплив, то, розуміється, не Чернишевського на Шевченка, а навпаки. І перед засланням і після заслання Шевченко обертався головню в колі своїх приятелів Українців, як про це свідчить і його життєпис і розповіді всіх тих, що його знали. Ш-ко не тільки не розійшовся з своїми українськими друзями, як це намагаються довести підсоветські автори, а, навпаки, до самої смерті тримався їх. Найкраще свідчить про це його участь у журналі „Основа“, що його він називав „своїм журналом“. Він клопотався заснуванням цього журналу, брав участь у редакційних нарадах разом з колишніми своїми товаришами по Кирило-Методіївському братству — В. Білозерським, М. Костомаровом і П. Кулішем. Завжди відвідував недільні журфікси редакції, під час яких сидів, у вітальні на дивані за столом у товаристві М. Костомарова й Куліша, як згадує про це Л. Пантелеїв, що регулярно відвідував ці журфікси. Це було в січні 1861 р. незадовго перед смертю великого Кобзаря.

З нових українських знайомих особливо заприятелював поет із

Марією Маркович — Марком Вовчком, яку називав своєю донею. Приязне ставлення до Шевченка його петербурзьких друзів великою мірою винагороджувало його за перебуті тяжкі терпіння на засланні. Що тоді мучило поета, так це кріпацтво, під ярмом якого страждав його народ і його родина — брати й сестри.

Це було найбільше горе в його тепер більше-менше щасливому житті. Мріючи побачити рідний край і сімю, й оселитися десь на березі Дніпра, Шевченко виїжджає 25. V. 1859 р. на Україну в супроводі харківського дідича Хрущова, в якого й спинився по приїзді. З Слобідської України вибрався на Полтавщину й Київщину — відвідує скрізь своїх старих друзів. Гостює у А. Козачковського, М. Максимовича, Варфоломія Шевченка і своєї рідні в Керелівці. І тут його стрінула прикра пригода. Коли він оглядав садибу, яку хотів собі набути, арештував його 15. VII. черкаський ісправник Табашников за „блюзнірство“, на донос одного Полячка й, подержавши якийсь час під арештом, відправив його в Київ, де поет і перебував на поруках у о. Юхима Ботвиновського, а потім у інших приятелів — Гудовського тощо, під доглядом поліції, поки генерал-губернатор кн. Васильчиков не звільнив його. В Києві прожив два тижні, відвідуючи своїх приятелів — Сошенка й інших. Виїхавши 13. VIII. з Києва, Шевченко по дорозі відвідав Козачковського, В. Тарновського, Лаза-

ревських. Бувши в Корсуні у свого родича Варфоломія Шевченка, поет сподобав собі його наймичку Харитю і прохав Варфоломія висватати її за нього. Не раз писав до Варфоломія про це з Петербургу, бажаючи зажити родинним життям. Так напр., 2. XI. 1859: „Тепер аж надто стало тяжко на самоті, — якби не робота, то я давно одурів би, а тим часом не знаю, для кого і для чого роблю. Слава мені не помага, і мені здається, як не заведу свого кишля, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти... Чи так, чи сяк, а я повинен оженитися, а то проклята нудьга зжене мене з світа“.

„Ні, треба одружитись
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріти
В самотині...“

(„Як би з ким сісти, хліба
зісти“, Спб. 4. XI. 1860).

Згодом Шевченко накинув оком на другу дівчину — Ликерю Полусмаківну, кріпачку його знайомого дідича Макарова і навіть був заручився з нею, але порвав із нею через її легкодушність. Це женихання, що скінчилося так нещасливо, спричинило йому багато прикрих переживань.

Чимало гірких хвилин зазнав Шевченко, видаючи „Кобзаря“ (1860 р.), і через люту цензуру, що немилосердно нищила його твори, і через скнару видавця: „Сьогодні — писав він до О. Хропаля 26. XI. 1859 р. цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи та так проклята

одчистила, що я ледве пізнав свої діточки, а іздатель, кацапська душа (Кожанчиков, В. Д.), половини не дає того, що я прошу“. „Кобзаря“, як знаємо, видав Платон Смирненко.

А наостанку життя дуже мучила поета тяжка хвороба — водянка, результат його поневірян-

ня на засланні, — яка й звела його передчасно в могилу. До самої смерти Шевченко наполегливо працював, писав, малював і займався гравіруванням.

Такий був життєвий шлях великого українського Пророка, — шлях, усипаний рожами й терням.

